

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Абу Райхон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти**

Нажибуддин ас-Самарқандий

Усул ат-тарокиб ал-адавия

(Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари)

Тошкент
“Muharrir” нашриёти
2013

УДК: 615.89(092) ас-Самарқадий

ББК 52.81

С 28

Нажибуддин ас-Самарқандий

Усул ат-тарокиб ал-адавия (Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари) / Н. ас-Самарқандий; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси; Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти; таржимон С.Каримова, Ш.Саидахмадов; кириш ва изоҳлар муаллифи С.Каримова; масъул муҳаррир М.Ҳасаний. – Тошкент: «Muharrir nashriyoti», 2013, 100 б.

ISBN 978-9943-25-208-0

Ушбу китобда ўрта асрнинг машҳур табибларидан бири – Нажибуддин ас-Самарқандийнинг мураккаб дориларни тайёрлаш ва қўллашга бағишланган “Усул ат-тарокиб” асарининг узбек тилига илмий-изоҳли таржимаси берилган. Таржима табибнинг ҳаёти ва ёзган асарлари, мазкур китобнинг доришунослик таҳлилини ўз ичига олган тадқиқот қисми билан таъминланган.

Мутахассислар ва таъбат тарихи билан қизиқувчи китобхонлар учун мўлжалланган.

УДК: 615.89(092) ас-Самарқадий

ББК 52.81

Араб тилидан

Сурайё Каримова, Шавкат Саидахмадов

таржимаси

Кириш мақола ва изоҳлар муаллифи:

Сурайё Каримова

Масъул муҳаррир:

Маҳмуд Ҳасаний

~~Китоб Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий
кенгашида нашрда тавсия қилинган (13.04.2012)~~

ISBN 978-9943-25-208-0

© «Muharrir nashriyoti»,
Тошкент, 2013

Нажибуддин ас-Самарқандий ва унинг “Усул ат-тарокиб ал-адавия” асари

1. Шарқ доришунослик китоблари: содда доридан мураккабгача.

Илк ўрта аср (IX-XII асрлар) табобат фани Ўрта ва Яқин Шарқда ўз тараққиётининг чўққи нуқтасига етди, Шарқ олимлари бу соҳада ўзларидан аввал ўтган юнон ва лотин илм аҳлларида шу даражада ўтиб кетдиларки, кейинги давр Шарқ ва Ғарб табиблари бир неча асрлар давомида уларнинг амалий ва назарий тажрибалари асосида тарбияландилар. Ҳаттоки ҳозирги кунда ҳам Яқин Шарқ, Шимолий Африка мамлакатлари, Ҳиндистон ва Покистонда касалларни даволашда ўрта аср тиббий манбаларидаги дорилардан фойдаланилади.

Ўша даврдаги табобатнинг тез тараққий этишига асосий сабаб, аввало, фаннинг бу соҳасига бўлган катта ҳаётий эҳтиёж эди, бу эса ўз навбатида шу соҳага тегишли кўплаб таржима ва турли мустақил асарларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу нарса айниқса ўрта аср табобатининг муҳим ва ажралмас қисми бўлган доришуносликда (фармакологияда) яққол акс этди. Доришуносликка тегишли бўлган адабиётларнинг аҳамияти даволаш дастурлариникидан кам бўлмаган, бунга ўша даврда яратилган тиббий асарларнинг ярми доришунослик китобларидан иборатлиги ҳам далилдир. Бундай асарларнинг аксарияти қадимги юнон, рим, ҳинд ва бошқа шарқ халқлари тиббий адабиётида тарбияланган Марказий Осиё олимлари қаламига мансубдир.

Минтақамиз ва умуман, мусулмон доришунослигининг шаклланиши ва ривожига таъсир кўрсатган ислом даври асарлари ни шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин.

1.1. Содда дориларнинг алифбо тартибида тузилган рўйхатлари, яъни фармакогнозиялар. Уларда содда дорининг турли тиллардаги номи, ташқи тавсифи берилган. Бу турдаги асарларга Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) “*Китоб ас-сайдана фи-т-тибб*” (“Табобатда доришунослик”) асари ёрқин мисолдир. Унда мингдан ортиқ маъданий, наботий ва ҳайвоний келиб чиқишга эга бўлган содда дориларнинг араб, форс, юнон, сурён, ҳинд, хоразмий, туркий, сўғд ва бошқа тилу лаҳжалардаги 4500 та

номлари ва тавсифлари келтирилган. Берунийнинг бу асари ўша давр дори атамаларини тартиблаш ишига катта ёрдам берди¹.

Таниқли испан-иброн олими ва табиби Мусо ибн Майсун ибн ‘Абдуллох ал-Қуртубийнинг (1135-1204) “*Шарҳ асма’ ал-аққор*” (“Дори номлари шарҳи”) номли китоби ҳам илк ўрта асрда яратилган машҳур фармакогнозиялардандир².

1.2. *Содда дорилар (Materia medica) ҳақидаги китоблар.*

Доришунослик китоблари орасида бу турдаги асарлар жуда машҳур бўлиб, кенг тарқалган. Улар шарқ доришунослигини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Бу асарларнинг барчаси номлари бўйича абжад тартибида жойлаштирилган маъданлар ҳамда ўсимлик ва ҳайвон аъзоларининг хоссалари, табиати ва тиббий қўлланиши бўйича кўрсатмаларни ўз ичига олган мақолалардан ташкил топган. Кўп ҳолларда у ёки бу дорининг бадали (ўрнига ўтувчиси) ҳам кўрсатилган бўлади.

Мусулмон табибларининг бир неча авлоди учун юнон олими ва ҳарбий табиби Педаний Диоскориднинг (I аср) “Дори воситалар ҳақида” номли китобининг арабча таржимаси энг эътиборли манба бўлган. Шу боис, *Materia Medica* ҳақидаги асарларнинг аксарияти мазкур Диоскорид китобига ўхшаш шаклда ёзилган. Фақат уларга киритилган дориларнинг ассортименти асар яратилган жойнинг географик ва иқлим фаркига мувофиқ ҳолда ўзгарган. Бу эса мусулмон Шарқидаги фармакологик билимларнинг бойишига хизмат қилган.

Содда дорилар (*ал-адвийа ал-муффрада*)га бағишланган илк асарларнинг энг машҳурлари: Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розийнинг (865-925) “*Китоб ал-ҳовий*” (“Кенг камровли китоб”) номли тиббий энциклопедиясининг “*Ал-адвийа ал-муффрада*” қисми³, Абу Али ибн Сино (980-1037) “*Тиб қонунлари*”нинг II китоби⁴, араб-испан табиби Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ғофикийнинг (вафоти 1165 й.) “*Ал-жомий фи-т-тибб фи-л-адвийа ал муффрада*” (“Содда дорилар ҳақидаги тўлиқ тиббий китоби”) ⁵, араб ботаник ва доришуноси Зиёуддин Абу Муҳаммад ибн ал-Байтарнинг (вафоти 1248 й.) “*Китоб ал-жомий ли-муффрадат ал-адвийа ва-л-ағзийа*”

¹ Беруний, Б.10 (барча ишораларнинг тулиқ номи “Библиографик: қисқартмалар руйхати”да берилган).

² Мусеёф, Р. 41

³ Hawi, vol XX-XXX (part I-II).

⁴ Ибн Сино, II.

⁵ Brockelmann. В. I, 488; Supplementband I, 891.

(“Содда дорилар ва озук моддалар ҳақидаги тўлиқ китоб”) номли асаридир⁶.

1.3. Заҳарлар ва тарёқлар (антидотлар) ҳақидаги асарлар.

Мусулмон Шарқида бу мавзудаги дастлабки махсус асар араб кимёгари Ибн Вахшийя (IX аср) қаламига мансуб “*Китоб ас-сумум*” (“Заҳарлар ҳақида китоб”)дир. Унда заҳарларнинг тавсифи, улар таъсирида юз берадиган аломатлар, тарёқлар ва уларни тайёрлаш усуллари баён қилинган⁷. Ундан кейинги муаллифларнинг аксарияти заҳарларни ўзларининг катта тиббий асарларига алоҳида боб шаклида кирита бошладилар. Ибн Синонинг устози ва дўсти Абу Саҳл ал-Масиҳийнинг (вафоти 1010 й.) “Тиб илмининг юз китоби”даги 95-100-боблар⁸, Ибн Сино “Тиб конунлари”нинг IV китобидаги 6 –фан, шунингдек, II ва V китобидаги катор мақолалар. Исмоил Журжонийнинг форс тилидаги “*Заҳира-йи хоразмшоҳий*” (“Хоразмшоҳлар хазинаси”)нинг X китобидаги боблар⁹ шулар жумласидандир.

Тарёқларга бағишланган форс тилидаги дастлабки мустақил асар – “Рисола-йи под-и заҳр” XVI асрда эронлик табиб Имоиддин ибн Масъуд Шерозий (вафоти 1592 й.) томонидан ёзилган¹⁰. Шу ўринда айтиш жоизки, *тарёқ* ҳам, унинг форсча варианты бўлган *подзаҳр* ҳам заҳар зарарини қайтарувчи антидотни англатса-да, Ибн Сино уларни шундай фарқлайди: “*Тарёқ* исми – сунъий равишда тайёрланадиганига, *подзаҳр* исми эса табиатда пайдо бўлиб, ёлғиз холда учрайдиган дориларга берилиши керак. Сунъий равишда ўсимликлардан тайёрланадиганларини *тарёқлар* деб, маъданлардан тайёрланадиганини *подзаҳр* дейиш тўғрироқ бўлса керак; улар ораснда унчалик катта фарқ бўлмаса ҳам керак”¹¹.

1.4. Қисқа рисола ва жадваллар.

Илмий маълумотларни жадвал шаклида бериш табобатда кенг қўлланган, чунки бу усул қисқа ва лўнда ҳолда, кичик жойда катта ҳажмдаги материални камраб олиш имконини берган. Бу эса амалиёт билан машғул табибларга жуда қулай бўлиб, зарур кўрсатмалар доимо қўл остида бўлган. Намуна сифатида испан-

⁶ Ибн ал-Байтар. *Хискартнамалар рўсхатига қаранг* Kindi. P.9.

⁷ СВР. Медицина. №3.

⁸ СВР. Медицина. №50.

⁹ Zillaghalpan. P. 17.

¹¹ Ибн Сино. II. Б.35

иброн табиби Иусуф ибн Исҳоқ ибн Биклариш ал-Исроиліининг (1106 й.да ҳаёт бўлган) “*Китоб ал-Мустаъин*” асарини келтириш мумкин. Бу жадвал–рисола Сарағоссанинг ҳукмдори Аҳмад ал-Мустаъинга (1085-1109) бағишланган бўлиб, 5 та устун шаклида ёзилган:

1-устунда ҳар бир дорининг номи; 2-енда табиати ва тавсифи. 3-да сурён, форс, юнон, лотин ва испан тилларидаги синонимлар. 4-да бадаллари ва 5-устунда дорининг таъсири, қўлланиши ва олиниши берилган¹². Булардан ташқари, дорилар ҳақидаги маълумотлар яна “*Жавоҳирнома*”ларда, жуғрофий адабиётларда, саёҳатномаларда, ўсимлик ва ҳайвонларга махсус бағишланган рисоаларда ҳам учрайди.

Ўрта аср табиблари содда дорилар билан бир қаторда уз муолажаларда мураккаб, яъни таркиб қилинган дорилардан ҳам кенг фойдаланганлар. Шў сабабдан доринишонлик адабиётининг катта қисминн мураккаб дориларни танёрлаш ва қўллашга бағишланган “*Қарободин*”лар ташкил қилади.

1.5. “*Қарободин*” ёки “*Ақрободин*”лар мазмунн ва тузилишига кўра Фармакопеялар бўлиб, содда дорилар ҳақидаги китоблар сингарн жуда машҳур бўлган ва IX асрдан то XIXасргача ёзиб келинган. Уларда дорилар алифбо тартибнда эмас, дорн турига караб жойлаштрилган. *Қарободин* сўзи юнонча *срафидион* сўзидан ясалган бўлиб, рўйхат маъносини беради. Шарк табобатида эса мураккаб дорилар тайёрлаш учун кўрсатмалар рўйхатидан иборат. “*Қарободин*”ларнинг биринчиси қадимги рим табиби Жолінус (129-200) каламига мансуб бўлиб, “*De compositione medicamentorum per genera*” (“Дориларни турлари бўйича тайёрлаш”) деб номланади¹³. Бу асарнинг машҳур несториан табиби ва таржимочи Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий (808-873) томонидан араб тилига қилинган таржимаси – “*Таркиб ал-адвийа ала-л-жумал ва-л-ажнас*” – кейинги давр мусулмон табиблари учун намунали Фармакопея бўлди.

Шаркдаги илк “*Қарободин*” эса насроний табиби Собур ибн Саҳл (вафоти 869 й.) томонидан ёзилган. Бу “*Китоб ал-ақрободин ал-кабир*” (“Катта қарободин”) бўлиб, 22 бобдан иборат. Кейинроқ шу муаллиф кичик касалхона ва хусусий муолажаларда

¹² Sarton, P. 234

¹³ Kindi, P. 13-14.

фойдаланиш учун “Кичик қарободин” китобини ёзди. Бу икки асарга Абу Бакр ар-Розийнинг “*Китоб ал-ҳовий*”сида ишоралар бор¹⁴. Яна дастлабки “Қарободин”лардан араб файласуфи ва олими Йаъқуб ибн Исҳоқ ал-Киндийнинг (800-870) “Ақрободин” китоби ҳам жуда машҳур бўлган. Гарчи “Қарободин”лардаги рецептлар сонини ва таркибин асарнинг ёзиллиш вақтинини ва жойинга қараб узгартириб борган бўлса-да, уларнинг ҳаммасини, асосан, қуйидагиларни ўзининг олади: мураккаб дори-ларнинг зарурлигини асословчи муқаддима; мураккаб дори турлари, яъни қайнатмалар, дамламалар, маъжунлар, ҳаб дори-лар, суртмалар, боғламалар, хукналар, қуқун дори-лар, қуюлтирилган ширалар, кулчалар ва б. Айтиш жоизки, ҳозирги табобатда бу руйхатга фақат инъекциялар қўшилган.

Шарқда, жумладан, Марказий Осиёда тахминан XIV асргача яратилган “Қарободин”ларнинг барчасини ана шу тарзда тузилган, лекин улар куп эмас, шундай бўлса-да, улар орасида Шарқ доришўпослигини ҳақида аниқ тасаввур берувчи намуналар мавжуд ва уларнинг қўлёзма нусхаларини бизгача етиб келган:

1. Ибн Сино “Тиб қонунлари”нинг V китоби (XI аср).
2. Исмоил Журжонийнинг “*Қарободин-и захира-ий хоразмиюҳий*”си (XII аср)¹⁵.
3. Бадруддин ибн Муҳаммад ибн Баҳром ал-Қалонийнинг ас-Самарқандийнинг “*Ақрободин*” китоби (XII аср)¹⁶.
4. Нажибулдин ас-Самарқандийнинг “*Усул таркиб ал-адвийа*” асари (XIII аср)¹⁷.
5. Абул-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Чингизий Хоразмийнинг “*Манофиъ ал-инсон*” (“Инсонларга фойдалар”) асари (XVIII аср)¹⁸.
6. Муҳаммад Масъум ибн Саййид ал-Ҳасанин ат-Термизийнинг “*Муҷарработ*” китоби¹⁹.

Булардан ташқари, купгина муаллифни номаълум бўлган “Қарободин”лар ҳам мавжуд, лекин уларнинг аксариятини машҳур асарлардан олинган кўчирма ёки айрим парчалардан иборат.

¹⁴ Elgood, P.92-93.

¹⁵ СВП Медицина, № 60.

¹⁶ СВП Медицина, № 566, 567

¹⁷ СВП Медицина, № 568, 569

¹⁸ СВП Медицина, №618

¹⁹ СВП Медицина, №694

Х асргача ўтган йирик олимларнинг асарлари асосида ёзилган Ибн Синоннинг “Қарободин”и вақт жиҳатдан Марказий Осиёда яратилган дастлабки ҳамда илмий ва амалий жиҳатдан кимматли бўлгани боис, унинг кейинги давр муаллифларининг ижодига таъсири катта бўлди. Хусусан, XII-XIII асрлар чегарасида яшаб, ижод этган машҳур табиб Нажибуддин ас-Самарқандийнинг “*Усул таркиб ал-адвийа*” (“Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари”) номли асари ҳам шулар сирасидандир.

2. Муаллиф ҳақида.

Абу Ҳамид Муҳаммад ибн ‘Али ибн Умар Нажибуддин ас-Самарқандий – ўрта асрлик машҳур табиблардан бири. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумотлар сақланган. Самарқандда туғилган ва яшаган. Асарларидаги маълумотларга кўра, Бағдод ва Ҳиротда ҳам табиблик қилган. 1222 йилда мўғулларнинг Ҳиротга босқини вақтида ҳалок бўлган²⁰. Тиб амалиёти баробарида Нажибуддин ас-Самарқандий тибга оид араб тилида бир нечта асарлар ҳам ёзган. Уларнинг орасида энг машҳур “*Китоб ал-асбоб ва-л-атомат*” (“Қасаллик сабаблари ва белгилари”) бўлиб, хусусий патология масалаларига бағишланган. Ибн Синонинг (980-1037) “Тиб кунунлари”, Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг (вафоти 994 й.) “*Китоб қомил ас-синоъат ат-тиббийа*” (“Тиб санъати бўйича тўлиқ китоб”)²¹ каби тиббий энциклопедиялар асосида ёзилган ва “*Ал-Нажибиёт*” номи билан ҳам танилган. Мовароуннаҳр ҳукмдори Мирзо Улуғбекнинг хос табиби Нафис ибн Иваз ал-Кирмоний (вафоти 1449 й.) 1424 йилда мазкур асарга форс араб тилида шарҳ битиб, унга “*Шарҳ ал-асбоб ва атомат*” деб ном беради. Бу шарҳнинг аҳамиятли жиҳати шундаки, ал-Кирмоний шарҳлаётган матннинг ҳам ўз асарида аслиятда тўлиқ келтирган. ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида “Шарҳ”нинг бир нечта қўлёзма ва тошбосма нусхалари сақланади²². Кейинчалик ал-Кирмонийнинг ушбу шарҳи асосида 1700-1701 йилларда Ҳиндистонда таникли табиб Муҳаммад Акбар Арзоний форс тилида “*Тибб-и Акбарий*” номли асар яратди. Унинг ҳам ЎзР ФА ШИда бир нечта қўлёзмалари мавжуд²³.

²⁰ Каримов У. С. 50

²¹ СВР. Медицина. №2.

²² СВР. Медицина. №№84-87, Литогр. Пин. №15174; 15045; 14244; 9956

²³ СВР. Медицина. №№99-107

Олимнинг яна бир нечта бевосита дорнушоликка оид асарлари ҳам бор. Булар: “*Ағзийат ал-марзо*” (“Беморлар овқати”), “*Китоб ал-ақрабодин*” (“Фармакопея”), “*Ал-Адвийа ал-муфрада*” (“Содда дорилар”), “*Ал-ағзийа ва-л-ашриба ва мо йаттасил бихо*” (“Овкатлар, ичимликлар ва уларнинг негизлари”), “*Фи-л-адвийа ал-мустаъмала инда-л-сайодила*” (“Доришунослар ишлатадиган дорилар хақида”) ва бошқалар²⁴. Ибн Аби Усайбанинг маълумот беришича, ас-Самаркандий 2 та “Фармакопея” ёзган, яъни “*Китоб ал-ақрабодин ал-кабир*” (“Катта фармакопея”) ва “*Китоб ал-ақрабодин ас-сағир*” (“Кичик фармакопея”)²⁵. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида олимнинг “*Ал-ағзийа ва-л-ашриба*” ҳамда “*Усул таркиб ал-адвийа*” (“Дориларни тайёрлаш усуллари”) номли асарлари қўлёзмалари сақланади. Шулардан сўнггиси ҳажми ва мазмунига кўра “Кичик фармакопея”га тўғри келади.

3. “*Усул ат-тарокиб ал-адавийа*” ва унинг қўлёзмалари.

Бу асар “*Усул ат-тарокиб*”, “*Тарокиб ал-адвийа-л-мураккаба*”, яъни “Мураккаб дориларни тайёрлаш” деб ҳам аталади ва юқорида айтиб ўтганимиздек, у Ибн Синонинг “Қарободин”и каби тузилган; муқаддима ва 19 бобдан иборат. 1-11-боблар мураккаб дори турларига, 12-19-боблар эса айрим аъзолар касалликларида ишлатиладиган мураккаб дориларга бағишланган.

Бу асарнинг бизгача бир нечта қўлёзмалари етиб келган ва улар жаҳоннинг турли кутубхоналарида сақланади. Жумладан, ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондида иккита қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар “*Усул ат-тарокиб*” номи остида қайд этилган²⁶.

Иккала нусха ҳам тўлиқ, матнлар орасидаги айрим кичик фарқлар таржимага берилган изоҳларда кўрсатилган. 7225/3 рақамли қўлёзма муқоваланган жилд бир кўчирувчи томонидан 1719 йилда Ҳиндистонда китобат қилинган, ва унга тиббий мазмундаги 9 та асар бир хил хатда киритилган. Кўчирувчининг исми – Вилйам табиб Фарангий. Шунга қараганда у табиб бўлиб, бу китобни ўзи учун китобат қилган. Матн кўчирилган хатнинг нотекис кўриниши, сатрлар сони ва жойлашувининг ҳар қиллиги ҳамда шу қўл билан ёзилган ҳошияларидаги шарҳ ва қўшимчалар бу фикримизни тасдиқлайди. Ундан ташқари, кўчирувчи “*Усул ат-*

²⁴ Levey, P.17

²⁵ Ибн Аби Усайбанин а. II, Б 31.

²⁶ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси: инв. №22275/3 (66в – 89а парақлар); инв.№ 7225/3 (36б – 88а парақлар).

тарокиб” матни ичида сатрости шаклида асарнинг форсча таржимасини ҳам берган, лекин таржима бутун матн бўйича эмас: айрим бетлар умуман таржимасиз, айримларида фақат бир-икки жумла, сўз таржима қилинган, холос. Матн ҳажми 53 varaк (366-88a); ўлчами 16,5x20.

Иккинчи кўлэзма – инв. №2275/3 сифатли шарқ қоғозига чиройли настаълиқда кўчирилган; боб номлари кизил сиёҳ билан ёзилган. Китобат санаси XVIII аср деб, тахминий аниқланган²⁷.

Асарнинг яна Аё София, Лейден, Патна, Бодлеан кутубхоналарида ҳам нусхалари сақланади. Уни инглиз тилига таржимасини 1967 йилда нашр этган Мартин Левей Аё Софиядаги кўлэзмага таянган ҳолда, Лейден нусхасини ҳам жалб этган. Таянч нусха “Усул ат-тарокиб”нинг мавжуд нусхалари орасида энг қадимийси бўлиб, насх хатида 1453 йилда кўчирилган²⁸. Инглизча таржима матнига қараганда, ЎзР ФА ШИдаги 2275/3 рақамли нусха матни М.Левей фойдаланган қадимий нусха матни билан деярли бир хил.

“Усул ат-тарокиб”нинг ўзбек тилига таржимаси асарнинг ЎзР ФАШИдаги юқорида зикр этилган 2 та кўлэзмаси асосида, инглиз тилига таржимасидан фойдаланган ҳолда тайёрланди.

4. “*Усул ат-тарокиб ал-адавийя*” даги *доришунослик масалалари*.

Юқорида қайд этилганидек, ушбу асар кенг муқаддима ва 19 бобдан иборат. Муаллиф муқаддимда ушбу китобни ёзишга туртки бўлган сабаблар, дорилар билан даволаш ҳақидаги мулоҳазалари, содда ва мураккаб дориларнинг афзаллик ва камчиликлари ҳамда табибнинг мураккаб дорини қўллашига асос бўладиган ҳолатлар ва уларни таркиб қилиш қоидалари ҳақида ёзади.

Олимнинг дорилар билан даволаш ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир:

“Табиб инсон танасида пайдо бўлган енгил ўзгаришларни дорилар билан даволаши шарт эмас, балки даволашда табдирларни ўзгартириши ва олтита зарурий нарсани тартибга солиши керак. У (табиб) ҳеч нарсани кўзғатмаслиги ва тананинг табиий фаолиятини бузмаслиги керак. Чунки ҳаракатдаги нарсани тинчитиш сокин

²⁷ СБР Медицина, №568.

²⁸ Levey, P. 17.

турган нарсани ҳаракатлантиришдан қийиндир. Табиб имкон қадар беморни дорилиги кўп озукалар билан даволашга ҳаракат қилмоғи керак, фақат муҳтож бўлгандагина уларни дорилар билан алмаштирмоғи лозим. Шунингдек, имкон борича касални фақат содда дорилар билангина даволаш жоиз, чунки содда дорилар табиатларига кўра енгилроқ ва касалликка тезда таъсир қилувчидир”²⁹. Умуман олганда, замонавий терапияда ҳам шу принцип сақланган.

Ас-Самарқандий айрим касалликларда содда дориларнинг кучи етмаганида, мураккаб дориларни қўллаш зарурлигини айтиб, уларнинг кераклигини 14 сабаб билан асослайди. Касалликнинг мизожи, кучи, беморнинг ҳолати, оғриқ аъзонинг меъдага нисбатан жойлашуви, аъзоларнинг вазифаси, баъзи дориларнинг зарарли таъсири, уларнинг кучли ёки заиф қуввати, таъсирларини узок муддатга чўзиш кабилар шулар жумласидандир. Мураккаб дориларни тайёрлашда муаллиф уларнинг таркибига кирувчи компонентларнинг вазни ва ўзаро нисбатига эътибор бериш зарурлигини алоҳида таъкидлайди: “Дориларнинг вазнларидаги фарқ уларнинг кучли ёки заифлигига боғлиқ. [Содда] дори қувватининг иссиқлик ва совуқликда ҳаддан зиёдлиги уларни мураккаб дорида камайтиришни талаб қилади. Қувват заифлигида эса уларни (иссиқлик ёки совуқликни) қувватнинг керакли ҳолатигача кўпайтириш керак бўлади.

Дори фойдасининг кўплиги ёки камлигининг фарқига келсак, фойданинг кўпайиши учун [ташқил қилувчиларни] кўпайтириш керак. Фойданинг камлиги, яъни битта фойдали таъсирга эга дори компонентларнинг камлигига ишорадир.

[Мураккаб дориларнинг] таъсир даражасидаги тафовутга келсак, кучли таъсир миқдорни кўпайтиришни талаб қилади, заиф эса – аксинча. Уларнинг бошқа дорилар билан ҳамкорликдаги таъсири [миқдорни] камайтиришни, бир ўзи ишлатилганда эса – кўпайтиришни талаб қилади”³⁰.

Дори компонентларининг ўзаро миқдорий нисбатига қатъий риоя қилиш замонавий доришуносликда амал қилинадиган зарурий қоидалардандир.

²⁹ Усул ат-тароқиб, 37а-варақ

³⁰ Усул ат-тароқиб, 39б-40а-варақлар.

Айтиш жоизки, юқорида келтирилган кўрсатмалар Ибн Сино “Тиб Қонунлари”нинг “Қарободин” қисмидаги назарий мақолада ҳам акс этган. Бундан ташқари, иккала асарнинг тузилиши ҳам деярли бир хил. Шунга қараганда ас-Самаркандий “Тиб қонунлари” бешинчи китоби билан яхши таниш бўлган, дейиш мумкин. Лекин шу билан бирга, муаллиф китобда ёзганларини тажрибадан ўтказганлигини таъкидлайди: “Мен ушбу айтганларимнинг исботини ўз тажрибамдан ўтказган нарсаларим билан баён қилдим ва [дориларнинг] қувватларидан тортиб, таъсирларигача тушунтирдим”³¹.

“Усул ат-тарокиб”да ҳам аввалги давр “Қарободин”ларида ёзилган мураккаб дори турлари: қайнатма ва дамламалар, шарбатлар ва қуюлтирилган ширалар, жуворишн ва маъжунлар, ҳаблар ва иёражлар, яланадиган ва кукун дорилар, кулчалар ва талқонлар, боғлама, суртма ва компресслар, ёғлар ва қустирувчи дорилар, мархамлар, ҳукналар ва шиёфлар, қамойиҳ ва фарозижлар келтирилган. Лекин аввалгилари, хусусан, Абу Бакр ар-Розий ва Ибн Сино “Қарободин”ларида антик юнон ва рим табибларига мансуб таркиблар кўп учрайди, бу айниқса, давр жиҳатдан уларга яқинроқ бўлган ар-Розий асарида кўзга ташланади.

XIII асрда яратилган “Усул ат-тарокиб”да эса юноний адабиётларнинг таъсири анча камайгани, уларнинг ҳисобига форсий ва хиндча этимологияга эга дори номларининг кўпайганини кўриш мумкин. Бунга, бир тарафдан, Араб халифалиги ҳудудларидаги табиий шароит билан боғлиқ дорилар палитраси, иккинчи тарафдан, халифаликнинг қуруқлик ва денгиз орқали кенг йўлга қўйилган савдо алоқалари катта таъсир қилган. Айниқса, форсчадан муарраб қилинган дори номлари кўп учрайди, масалан, *жуланжубин*, *жазмозаж*, *ширхишт*, *фанжануш* ва кўпгина маъданий моддалар номлари. Ас-Самаркандий ишлатган мураккаб дорилар келиб чиқиши маъданий, ўсимлик ва органик бўлган содда дорилардан тайёрланган бўлиб, уларнинг сони 600 тага боради, яъни олим уларнинг хоссаларидан яхши хабардор бўлган ва шунга мувофиқ ҳолда уларни ўз ўрнида ишлатган. Масалан, маъданий моддалар (оксидлар, тузлар) ўткирлиги туфайли асосан, тананинг ташқи касалликлари (яралар, тошмалар, шишлар ва б.) учун

³¹ Усул ат-тарокиб, 41а-варақ

ишлатилган. Шу билан бирга, ўсимликлардан олинадиган кучли дорилар (масалан, алой, Абу жаҳл тарвузи, анзиратгўштхўр, кундур ва б.) нинг қуввати зарур ўринда бошқа, қарши мизожли дорилар билан муътадиллаштирилган ёки таркибда уларнинг миқдори камайтирилган. Ас-Самарқандий ўсимликлардан тайёрланган дорининг кучи унинг таркибига кирувчи наботий маҳсулот турига боғлиқлигини ҳам яхши билган. Чунончи, уруғлардан тайёрланадиган сиканжубиннинг бир рецептида у шундай дейди: “Уруғларнинг ҳар биридан кучли бўлгани учун уч дирҳамдан, илдизлардан эса [таъсирда] заифрок бўлгани боис, беш дирҳамдан олинади...”³².

Гарчи ўша давр олимларининг кимёвий жараёнлар ҳақидаги тасаввур ва билимлари эмпирик даражада бўлса-да, улар шу билимларини доришуносликда тўғри ишлатганлар, дейиш мумкин. Чунки мураккаб дориларни уларнинг таркибига кирувчи содда компонентларнинг мизожи, таъсир кучи, вазни, таъми, ҳиди ва ҳ.к. хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тайёрлаш, аслида уларнинг унсур (элементар) даражада ўзаро таъсирларини тушуниш демакдир.

Таржима жараёнида содда ва мураккаб дори номларининг ўзбек тилидаги эквивалентини имкон қадар беришга ҳаракат қилдик. Таржима қилинмаган атамалар транслитерацияда берилди ва изоҳлар билан таъминланди. Кириш қисм ва изоҳларда фойдаланилган адабиётлар қисқартма шаклида қўйилди ва уларнинг тўлиқ номи “Библиографик қисқартмалар рўйхати”да берилди.

Китобни нашрга тайёрлашда техник ёрдам кўрсатган Шарқшунослик институти ходими Муборак Акрамовага ноширлар чуқур миннатдорчилик билдирадилар.

³² Усул ат-таркиб, 446-парақ.

Библиографик қисқартмалар рўйхати

1. Б а р а н о в – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Изд. Русский язык, 1977. 943 с.
2. Б е р у н и й – Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. т. IV Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана-фи-т-тибб). Исследование, перевод, примечания и указатели У.И.Каримова. Ташкент: Фан, 1974. 1120 с.
3. Д е х х у д о – Лугатнома-йи Деххудо. 14 жилдлик, Техрон, 1993-1994. (ф орс тилида).
4. Д и о с к о р и д – La Materia Medica de Dioscorides. Transmision medieval y renacentista. Por Cesar E. Dubler y Elias Teres. vol. II. Tetuan y Barcelona, 1952-1957.
5. И б н А б и У с а й б и ч а – Уйун ал-анбо фи-т-табакот ал-атиббо. Таълиф Ибн Аби Усайбиъа. Миср, ж.1-2, 1882 (араб тилида).
6. И б н а л – Б а й т а р – Китоб ал-жомиъ ли-муфрадот ал-адвийа ва-л-ағзийа. Таълиф Зийо ад-дин Аби Мухаммад ибн ал-Байтар. 4 ажзаъ, Қоҳира, 1291/1873.
7. И б н С и н о, II – Абу Али ибн Сино. Тиб конунлари. II китоб. Тошкент: Фан, 1982. 774 б.
8. И б н С и н о, V - Абу Али ибн Сино. Тиб конунлари. V китоб. Тошкент: Фан, 1980. 341 б.
9. К а р и м о в – Розий – Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн» Ташкент: Изд. Академии наук УзССР, 1957. 191с.
10. К а р и м о в У. – Каримов У.И. Очерки истории медицины в Средней Азии (в том числе в Узбекистане) с древнейших времен до середины XIX в. В сб. Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент: Фан, 1993. С.29-68.
11. Р о з и й – Каримова С.У. Алхимическое сочинение Абу Бакра ар-Рази “Книга введения в обучение [алхимии]». В сб. Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент: Фан, 1991. С.201-217.
12. С В Р. М е д и ц и н а – Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Медицина. Ташкент: Изд. Народного наследия им. Абдуллы Кадыри, 2000 302 с.

13. Қ у м р и й – Каримов У.И. “Словарь медицинских терминов” Абу Мансура ал-Кумри. . В сб. Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент: Фан, С.112-155.
14. В р о с к е l m a n – Brockelmann C. Geschichte der Arabischen litteretur. I-II. Weimar – Berlin, 1898-1902. Supplementband. I-III. Leiden, 1937-1942.
15. E l g o o d – Elgood C. A medical history of Persia and the Eastern Callphate. Cambridge, 1951.
16. Н а w i – Razi, Abu Bakr Muhammad h. Zakariya. Kitab al-Hawi fi'l Tibb. Osmania Oriental Publications Bureau, Hyderabad, vol. XX-XI (part I-II). 1967-68.
17. K i n d i – The Medical formulary or Aqrabadhin of al-Kindi. Trans. with study of its Materia Medica by Martin Levey. The University of Wisconsin Press. Medison. Milwaukke and London, 1966.
18. L e v e y – The Medical Formulary of al-Samarqandi ed.by Martin Levey. Philadelphia. University of Pennsylvania Press, 1967.
19. M e y e r h o f – Šarh asma' al-'uqqar. Un glossaire de matiere medicale compose par Maimonide. Texte public avec traduction, commentaires et index par Max Meyerhof. Memoires de l' Institut d' Egypte XLI, Le Caire, 1940.
20. S a r t o n – Sarton G. Introduction to the History of Science. vol .II. part I. Baltimore, 1931.
21. Z i l l u r r a h m a n – Hakim S. Zillurrahman. Hakim Imaduddin Shirazi. Studies in History of Medicine and Science. vol. IX. № 1-2. 1985.

МУРАККАБ ДОРИЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ УСУЛЛАРИ

[Муқаддима]

366 // Мехрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан [бошлайман].

[Барча] ишларни яширинча бажарувчи Аллоҳ, [илмимни] зиёда қилгин.

Оламларнинг роббиси Аллоҳ таолога ҳамду санолар бўлсин ва махлуқотларининг орасидан танлаб олган пайгамбари Муҳаммад ва унинг оиласига салоту саломлар бўлсин.

Шайх, [тиб] илмининг мохири ва Аллоҳга тақво қилувчи, ҳақимларнинг саййиди, ўз асрининг алломаси ва замонасининг етук шахси, дин ва миллатининг етук арбоби бўлмиш Муҳаммад ибн Али ибн Умар ас-Самарқандий, унга Аллоҳнинг раҳмати ва мағфирати бўлсин, айтадики, ҳар бир ақл соҳиби Аллоҳ таолога яқин бўлмоғи ва яқинликни саклаши мумкин бўлган барча нарсани ҳамда ман этилган нарсалардан тийилишни ундан сўрамоғи керак. Бу эса барча инсонларга яхшилик келтиради ва зарарларни бартараф қилади.

Тиб илми беморлар билан муносабат, уларнинг муолажаси ва уларнинг саломатлиги билан боғлиқ бўлган барча нарсаларнинг тадқиқини ўз ичига олади. Бу эса мусулмонларни тўғри йўлдан етаклайди ва оламлар раббисининг савобига етказди. Аллоҳ таолонинг илми, қудрати, фазли ва марҳаматлари билан ҳукми барчага зоҳир бўлади.

Мен тиб санъати билан шугулланиш жараёнида тиб китобларидан олинган шу илмга оид ўз фикрларимни бир ерга жамладим ва мураккаб дориларнинг йўқолиб кетаётган тайёрлаш усуллари ва вақт ва жараёни қисқартирган ҳолда истифода қилувчилар учун осон фойдаланиш йўллари ишлаб чиқдим.

Мен “Салом” шаҳридаги¹ касалхона табибларини кўрган эдим, улар санокли кичик рисоалардан топиш мумкин бўлган бир нечта мураккаб дорилар билангина чекланиб қолган, катта маъжунларни эса инкор қилар эдилар. Бунинг сабаби – дориларнинг танқислиги ва айримларига эҳтиёжнинг камлиги. Улар айтадилар: “Биз уларни [дориларни] аҳамиятли деб билмаймиз, чунки мураккаб дорилар бузилади, уларнинг бадалларини эса топиш қийин”.

37a Табиб инсон танасида пайдо бўлган // енгил ўзгаришларни дорилар билан даволаш шарт эмас, балки даволашда табдилларни ўзгартириши ва олтита зарурий нарсани тартибга солиши керак. У (табиб) ҳеч нарсани кўзгатмаслиги ва тананинг табиий фаолиятини бузмаслиги керак. Чунки ҳаракатдаги нарсани тинчйтиш сокин турган нарсани ҳаракатлантиришдан қийиндир. Табиб имкон қадар беморни дорилиги кўп озукалар билан даволашга ҳаракат қилмоғи керак. фақат муҳтож бўлгандагина уларни дорилар билан алмаштирмоғи лозим. Шунингдек, имкон борича касални фақат содда дорилар билангина даволаш жоиз, чунки содда дорилар табнатларига кўра енгилроқ ва касалликка тезда таъсир қилувчидир. Жолину² мураккаб дорилар ҳақида шундай деган: “Маълум касалликларга фойдали деб сифатланган кўп [содда] дорилар мураккаб дорилар таркибига жуда оз миқдорда кирганлиги учун фойдаси сезилмайди ва уларнинг миқдори ҳеч қачон даволаниши керак бўлган касалликка таъсир қиладиган даражада бўлмайди”.

Бизнинг замонимизда иш шу даражага етиб келдики, тиббий илмлар [мавқеининг] пасайиши ва бу санъатдаги³ маҳсулотларга эҳтиёжнинг камайиб кетиши натижасида, шариф дориларнинг аксарияти йўқолиб кетиб, фақат уларнинг номларигина сақланиб қолди. Шу боис уларни қалбакилаштирилган ҳолда ёки узок вақт сақлангани учун эскирган ва кучсизланган ҳолатда топиш мумкин. Кўп дориларнинг қуввати икки ёки уч (?)дан⁴ кейин қолмайди. Шунинг учун кўп таркибли мураккаб дориларга эътибор йўқолди. Баъзилар жуда зарур бўлганда, кўп фойда кутилган, кам таркибли мураккаб дорилар билан чекландилар. Бу борада одамларнинг айтганлари ҳақиқат эмас. // Ҳаттоки табибларнинг *Қарободинларида*⁵ ёзилган нарсалардан ҳам ортиқ даражада ёлғон.

37b Мураккаб дорилар маълум шароит ва вақтда, таркиб қилиш қоидаларига мувофиқ, касалликка қараб ва бемор мизожининг етарли ҳолатида тайёрланади. Бу эса ортиқча, кераксиз, хато маълумотларга бой, айрим қисмлари тушиб қолган, сўзлари нотўғри ўқилган Қарободинлардан нусха олишдан яхшироқ. Айрим кишилар уларни (Қарободинларни) ўзгартириб бўлмайдиган ёки ўхшашини йўқ Аллоҳ китобидек қабул қиладилар, яъни на жин, на инсон унга ўхшаш нарсани ярата олмайди, деб уилайдилар. Жолину⁶ юкоридаги инсонларни таъкид қилди. *Alisbu* уларни

масхаралаб, шундай дейди: “Ясаган нусхалари йўқолиб кетган табибларнинг қучқилиги гамили ҳолатда оламдан кўз юмдилар. бошқалари эса умрларининг охиригача тўғри йўлни тополмай, гангиб қолдилар”.

Жолинус дориларнинг қувватини биладиган ва мураккаб дориларни тайёрлаш қондаларидан бохабарларни ишонтириб, эҳтиёж бўлган вақтда, мавжуд дорилардан яхшироқ ва таъсирда афзалроқ ҳолдаги мураккаб дорини яшаш мумкинлигини таъкидлаган.

38а // Кузланган мақсадга етказадиган содда дорилар топилмаганида мураккаб дориларни тайёрлашга ҳалақит берадиган сабаблар мавжуд. Булар қисман касалликнинг табиати, қисман аъзоннинг ҳолати, қисман дори билан боғлиқ.

Мураккаб дориларни қўллашни асослайдиган ўн тўрт сабаб бор:

1. Касаллик миқдорининг даражаси. Агар унга қарши турадиган кучга эга дори бўлса, мураккаб дори миқдори кучлироқ дори билан миқдор [касалликниқидан] заифроқ бўлган дорини кўшиш билан тайёрланади. Бунда аралашма касаллик миқдорига қаршилиқ кўрсатади.

2. Касалликнинг кучи ва шиддати. Қачонки, кучли содда дори топилмай қолганда шундай дори таркиб қилинадики, унинг ташкил қилувчилари касалликни қайтаришда бир-биринга кўмаклашади.

3. Касалликнинг ҳолати ва зарур даво орасидаги ихтилоф. Қарши таъсир қиладиган дорининг йўқлиги, масалан, кўкрак касалликларидаги тозаловчи ва юмшатовчи, шишлардаги эритувчи ва қайтарувчи дорилар каби. Шу бонс, уларни таркиб қилиш керак.

38б 4. Бир нечта заҳарларнинг // ҳар хил касалликларга таъсири. Бу дорилар мураккаб дориларнинг ичида энг яхшисидир. Чунки уларнинг қуввати жамий содда дориларнинг қувватидан кучли, фойдаси эса таркибдаги содда дорилардандир.

5. Оғриётган аъзоннинг меъдadan узоқлиги. Бунда меъдага фойдали ва аъзога тез етиб боровчи дорилар таркиб қилинади. Масалан, заъфаронни кофур билан, долчинни шодана билан.

6. Аъзоларнинг қуввати, шарифлиги⁶, фойда ва вазифаси билан боғлиқ. Мураккаб дори шишларни тарқатиш ва хилтларни юмшатиш ҳамда таркибга кирувчи дориларнинг боғловчи ҳусуниятини сақлаш учун ясалади.

7. Бадбўй ва ёмон таъмли дориларни мана шу сифатлари кетиб, табиати яхшилангунинга қадар таркиб қилнади.

8. Баъзи аъзолардан дориларнинг зарарларини кетказиш. Масалан, сурғи дориларни уларнинг ислоҳ қилувчиси билан қўшиш орқали.

9. Дориларнинг қувватини ошириш. [Масалан], занжабилни турбид билан қўшгандаги каби.

39а 10. // Дори қувватини камайтириш. Масалан, зангор шифонга араб елимини қўшиш билан.

11. Дорининг зарарли таъсирини йўқотиш. [Масалан], қундуз қирини афюнга қўшиш билан.

12. Мураккаб дорининг қувватини узоқ муддатгача сақлаш, афюнни катта маъжунлар билан аралаштиришдаги каби.

13. Бирон бир касаллик учун белгиланган дориларнинг ҳажми ва ишлатилишидаги ихтилоф. Масалан, қирутий суртмасининг марҳамлар билан қўшилишидаги каби⁸.

14. Касалликда қирутий билан зангор аралашмасига ўхшаш битта фойдали дорига эҳтнэж бўлиши. Қачонки, яраларни тузатувчи дорилар топилмади колганда, шулардан (мураккаб дорилардан) фойдаланилади.

Булар мураккаб дориларни ясаш заруратининг асосий сабабларидир.

Уларнинг вазнларидаги фарқларнинг сабабларига келсак, улар еттига оддий сабаб бўлиб, бошқалари эса мана шу оддий сабабларнинг қўшилшидан пайдо бўлган.

Еттига оддий сабаблар қуйидагилардир:

1. Мураккаб дориларнинг кайфиятидаги қувват ва заифлик.

2. Улар фойдаларининг кўплиги ёки камлиги.

3. Улардан кўриладиган манфаатнинг муҳимлиги ёки пастлиги.

39б 4. // Ундаги фойданинг ҳамкорликка ёки ёлғиз ўзинга боғлиқлиги.

5. Касал аъзонинг меъдага яқин ёки узоқ жойлашганлиги.

6. Мураккаб дорилар таркибиде уларнинг кучини заифлаштирувчи дориларнинг бор ёки йўқлиги.

7. Мураккаб дорилар таркибида баъзи аъзоларга зарар қилувчи дориларнинг бор ёки йўклиги.

Дориларнинг вазнларидаги фарқ уларнинг кучли ёки заифлигига боғлиқ. [Содда] дори қувватининг иссиқлик ва совуқликда хаддан зиёдлиги уларни мураккаб дорида камайтиришни талаб қилади. Қувват заифлигида эса уларни (иссиқлик ёки совуқликни) қувватнинг керакли ҳолатига кўпайтириш керак бўлади.

Дори фойдасининг кўплиги ёки камлигининг фарқига келсак, фойданинг кўпайиши учун [ташқил қилувчиларни] кўпайтириш керак. Фойданинг камлиги, яъни битта фойдали таъсирга эга дори компонентларнинг камлигига ишорадир.

40a [Мураккаб дориларнинг] // таъсир даражасидаги тафовутга келсак, кучли таъсир миқдорни кўпайтиришни талаб қилади, заиф эса – аксинча. Уларнинг бошқа дорилар билан ҳамкорликдаги таъсири [миқдорни] камайтиришни, бир ўзи ишлатилганда эса – кўпайтиришни талаб қилади.

Касалланган аъзо ошқозондан узок бўлса, дорини кўпайтириш керак, чунки масофа узоклигидан таъсир заиф бўлади, агар [аъзо] унга (меъдага) яқин бўлса, дорини керагича камайтирилади.

Мураккаб дори таркибидаги баъзи [содда] дорилар бошқаларининг қувватини кесса, таркибдаги фойдаси кўп бўлган дорилар кўпайтирилади, агар ундайлар йўқ бўлса, [қувватни кесувчи] дорилар камайтирилади. Аъзоларга зарарли бўлган дориларни камайтириш керак, агар ундайлар // бўлмаса, ҳеч нарса қилинмайди.

40b Юқорида айтилган нарсаларнинг барчаси дорилар [миқдорини] кўпайтириш ва камайтириш кондалари бўлиб, содда [ёки мураккаб] дориларни ишлатишда амал қилмайдиган кондалардир.

Мураккаб дори таркиб қилинаётган шароит ва маълум дориларнинг ўзаро бирикишига боғлиқ. Агар таркиб содда дорининг миқдорини ошириш билан яхшиланса, демак, у кўпайтирилади, агар акси бўлса, камайтирилади. Агар [мураккаб дорининг] мўътадиллиги унинг таркибига кирувчи содда дорилар миқдорининг тенглиги туфайли бўлса, демак, уларни айнан тенг миқдорда олиш керак бўлади.

Буларнинг барчаси дориларни таркиб қилишда амал қилинадиган ишончли дастур ва қоидалардир. Дорилар қаерда бўлмасин, ўз сифатлари билан, фойда ва зарарлари, қувват ва таъсирлари билан машҳур бўлади. Энг яхши, янги, олий сифатли мураккаб дори бир қатор содда дорилардан таркиб қилиш қоидаларига ва ҳар бир касалликнинг тури ва ҳолатига мувофиқ ҳолда

41a тайёрланади. // Бу эса касалликни даволашда бошқа, касаллик белгилари ўхшаш бўлган беморга шу дорини беришдан кўра фойдалироқ, муваффақиятга элтувчи йўлдир. Бефойда иш қилувчилар тиб санъати, унинг усуллари ва аҳамиятини тушунмайдилар. Кимдир қиёсий тажрибага суянади. Умрим билан касам ичаманки, бирор нарсага ҳукм чиқариш жуда қийин, лекин тажриба ҳам хатарлидир.

Қиёс усули хавфсиз бўлиб, жамики тиббий тадбирларда унга суянилади. Лекин энг қийин бўлса-да, унга амал қилмасдан бўлмайди. Бизлардан олдин ўтганлар қиёсий усул билан [дориларни] таркиб қилдилар ва ўз тажрибаларида энг улуғ нарсаларга эришдилар ва ҳаттоки ушбу нарсаларни китоб қилиб, ёзиб кетдилар. Мураккаб дорилардан эҳтиёжларга ҳамда шахсий талабларга қараб фойдаланиш бўйича қадимгиларнинг ишлари бизга намунадир. Биз ҳам мураккаб дориларни ясашда қадимгилар каби иш тутсак, дори тайёрлашда хатолардан холи бўламиз. Мен ушбу айтганларимнинг исботини ўз тажрибамдан ўтказган нарсаларим билан баён қилдим ва [дориларнинг] қувватларидан тортиб, таъсирларигача тушунтирдим. Аллоҳ хоҳиши билан бу тажрибадан [дори] ўз ўрнида ва вақтида ишлатилгандагина фойда бўлиши мумкин.

[Бу китоб] ун тўққиз бобдан иборат⁹.

41b // БИРИНЧИ БОБ. Шарбатлар ва қуюлтирилган ширалар
ИККИНЧИ БОБ. Жуворишн ва маъжунлар
УЧИНЧИ БОБ. Ҳаб дорилар ва иёражлар
ТЎРТИНЧИ БОБ. Қайнатма ва дамламалар
БЕШИНЧИ БОБ. Ҳукналар, шиёфлар ва фарозижлар
ОЛТИНЧИ БОБ. Қустирувчи дорилар
ЕТТИНЧИ БОБ. Яланадиган дорилар
САККИЗИНЧИ БОБ. Кулчалар

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Талқон дорилар ва қамойиҳлар
ЎНИНЧИ БОБ. Боғламалар, суртмалар ва компресслар
ЎН БИРИНЧИ БОБ. Ёғлар
ЎН ИККИНЧИ БОБ. Куз дорилари
ЎН УЧИНЧИ БОБ. Марҳамлар ва кукун дорилар
ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ. Тиш дорилари
ЎН БЕШИНЧИ БОБ. Томок чайиладиган дорилар
ЎН ОЛТИНЧИ БОБ. Мураббололар
ЎН ЕТТИНЧИ БОБ. Бурунга юбориладиган, аксиртирадиган,
тутатиладиган ва хидланадиган дорилар
ЎН САККИЗИНЧИ БОБ. Қуйиладиган дорилар
ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Соч дорилари

426 // МЕҲРИБОН ВА РАҲМЛИ АЛЛОҲНОМИ БИЛАН¹⁰

БИРИНЧИ БОБ

ШАРБАТЛАР ВА ҚУЮЛТИРИЛГАН ШИРАЛАР

Ичиладиган нарсалардан соддалик чегарасида бўлган ичимликлардан бири соф сувдир. У каттик иситмада ўзининг кучли латифлаштирувчанлиги, баданга тезда сингувчанлиги ва ўз табиатидаги энгиллиги билан фойда қилади. Шунинг учун набий алайҳи-с-салом: “Иситма жаҳаннам ҳароратларидан бири бўлиб, уни сув билан совутинглар”, деганлар. Чунки сувдан бошқа барча ичимликларда *гизолик*¹ хусусияти бўлиб, у (гизолик) табиатни ўзига ишлатишга талабгор бўлади, кейин эса унинг касаллик билан курашувчи кучини ва бардошини пасайтиради. Шу боис, уларнинг (бошқа ичимликларнинг) сувдан фойдаси кўп эмас. Баъзи ҳслатларда унга (сувга) бошқа [нарсалар] кўшишга зарураг бўлади. Масалан, кор [кўшилса], унинг совуклик қуввати ортади, сирканинг ҳам таъсири шундай. У яна тананинг чекка аъзоларига² сингиш ва совукликнинг сўнгги чегарасига етиш учун ҳам керак бўлиши мумкин. Қанд эса унинг ҳўллигини кучайтириш ва тананинг

43а асосий аъзоларига ширинлиги воситасида // етказиб бериш учун ишлатилиши мумкин. Ёхуд икковини *сиканжубин*³ деб аталувчи [таркибга] бирлаштириш мумкин.

Сиканжубин қаттиқ иситмада фойда берадиган ичимликдир, чунки у иссиқликни туширади, чиришнинг олдини олади, [хилтларнинг] оқишини тўхтатади ҳамда тикилмаларни очади. [Сиканжубинлар] таркибий қисмларининг ўзаро нисбати билан бир-бирдан фарқланадилар. яъни сирка ва қанднинг миқдори билан. Бу эса иситманинг даражасига, уни келтириб чиқарган хилтга ҳамда беморнинг табиатига боғлиқ. Хусусан, сирка ва икки баробар миқдордаги оқ қанддан қайнатилган [сиканжубин] жуда нордон бўлиб, каттиқ иситмада жуда фойдалидир. У [нордонлигига] чидай оладиган ва уни ича оладиганларга яхшидир. Куюк хили ўткир шароб сиркасидан ва уч баробар кўп миқдордаги қизил шакардан тайёрланади ва у сафро ҳамда балғамдан пайдо бўлган иситмаларда фойда қилади. Шунингдек, сирканинг миқдорини беш баробар ёки ундан кўпроққа камайтириш мумкин. Бунда шакар бир оз ювилиб, қозонга солинади, унинг устидан сирка қуйилади, кейин шакар зригунича паст олов устида ушланади.

436 // Сўнгра унга хожатга қараб ҳудди шунча ёки ундан кўп, ёхуд кам миқдорда сув қуйиб, қайнатилади ва кўпиги олиб турилади.

Асалдан тайёрланган сиканжубинларга келсак, улар иссиқдан бўлган иситмаларга фойда қилмайди, [лекин] хилтлари совуқ бўлган мураккаб иситмаларда фойдали. Сирканинг асалга нисбати хилтларнинг қуюқлигига, ёпишқоклигига, суюқлигига ва чириганлик даражасига боғлиқ. Сирка совутади ва тинчлантиради, асал эса иситувчи ва латифлаштирувчидир. Денгиз пиёзи қўшиб тайёрланган сиркани кучли совуқликдан бўлган касалликларда ишлатилади, чунки бундай сирка жуда иссиқ, ўткир ва латиқликдан ҳолидир.

Уруғлар қўшилган сиканжубин. Тикилмаларни очувчи таъсирини кучайтириш учун сиканжубинга уруғлар қўшилади. Иссиқдан бўлган иситмаларни даволашда [мизожи] совуқ бўлган уруғлардан қўшилади. Асл моддаси совуқ бўлган иситмалар ва бошқа касалликларда [мизожи] иссиқ уруғлар ишлатилади. Шунингдек, иссиқлик ва совуқликнинг аралашшиддан

44a пайдо бўлган иситмаларда улар // хилтлар ва аъзоларнинг [иссиқ ва

совуқлигининг] нисбатига боғлиқ бўлади. Масалан, агар қаттиқ иситма, сафровий хилтлар ва томирларда тикилмалар бўлса, сачратқи уруғи, унинг илдизи пўстлоғи, *хиёрайн*⁷ ва тарвуз уруғи ишлатилади, чунки у (тарвуз уруғи) совуқ ва сийдикни ҳайдовчилардандир; ва у, айниқса, томирлардаги тикилмаларда ҳамда сафронинг қуйилиши учун фойдалидир. Яна хиёрайн ва тарвуз уруғларидан кўп миқдорда олинади, чунки уларнинг [мизожлари] заиф ва ўтиш йўллари узок, сачратқи илдизининг пўстлоғидан камроқ миқдорда қўшилади, зеро, у меъдада фойдаси камайган уруғи билан бирикади. Кўп ҳолларда сачратқининг уруғи илдизи пўстлоғига қараганда ундан кўриладиган фойдани оширади, чунки одатда, бу [фойда] қаттиқ истималарда томирларнинг тикилмалардан тозаланиши билан боғлиқ. Хиёрайн ва тарвуз уруғидан эса камроқ қувват учун [қўшилади]. Хиёрайн ва тарвуз уруғининг ҳар биридан беш *дирҳамдан*⁶, сачратқи илдизининг пўстлоғидан икки дирҳам, сачратқи уруғидан уч дирҳам қўшилади.

Аммо асл моддаси совуқ бўлган иситмаларда петрушка ва рум арпабодёни уруғлари ҳамда сачратқи уруғи қўшилади, [сўнггиси] дорининг таркибий қисми сифатида ишлатилади; умумий таъсир кучини ошириш учун

446 // эса арпабодён уруғи ва илдизи, петрушка илдизи *гофит*⁷, зарпечак ва ровоч илдизи [қўшилади].

Уруғларнинг ҳар биридан кучли бўлгани учун уч дирҳамдан, илдизлардан эса [таъсирда] заифроқ бўлганлари боис, беш дирҳамдан олинади, таъсири яхши бўлгани учун зарпечакдан ҳам уч дирҳам, гофитдан эса, ундаги қувватнинг кўплиги ва ўта аччиқлиги учун икки дирҳам қўшилади, ровоч илдизидан эса булардан кўра камроқ олинади, чунки аралашмада [бошқа дорилар] унинг ични қотириш хусусиятини кучайтиради ва у жигарни сақловчи яхши восита бўлади. Юқоридаги икки нусханинг ҳар бирига бир *ратлдан*⁸ шакар қўшилади. Мураккаб иситмаларда [касалликка қараб] иссиқ мизожли уруғларни совуқ мизожлилари билан бирининг миқдорини иккинчисиникидан ортик қилиб аралаштирилади.

Иситма бўлмаган касалликларда, масалан, қораталок қаттиқлашишида *фақд*⁹ уруғи, ковул илдизининг пўстлоғи ва сачратқи уруғларидан уларнинг фойдасидан келиб чиқиб, кўп миқдорда ва тенг вазнда олинади. Сўнгра уларга арпабодён уруғи

ва унинг илдининг пўстлоғидан ҳамда рум арпабодёнидан кўшилади. Сўнгисидан таъсири кучлилиги ва сийдик ҳайдашда фойдалилиги учун озроқ миқдорда олинади. Бу таркибга яна хиёрайн, қовун уруғларидан ва семизўтдан ҳожатга қараб, ўртача вазнда кўшилади.

45a Зарурат бўлганда // уларнинг миқдори ўзгартирилади, чунки улар савдовий хилтга таъсир қилади. Лекин сийдик ҳайдовчи кучи заиф бўлгани боис, уларнинг миқдори кўпроқ олинади.

Жигарнинг қаттиқлашишида эса уларга ровоч илдири, *лакк*¹⁰, қора чайирлардан кўшилади, аммо жигар касалликларда ишлатиладиган дориларга кирмаганлиги учун унинг таркибидан фақд уруғини олиб ташланади. Агар ҳайз қонини кучли юргизиш керак бўлса, уларга *мушкитаромашиъ*¹¹, *ушина*¹² ва газгаўт уруғларидан кўшилади. Савдовий касалликларда эса унга девпечак ва шу каби дорилардан солинади.

[Юқорида келтирилган] таркибларни тайёрлаш учун барча дориларни яхшилаб майдалаб, уларни сув ва сиркада бир кеча ивитиб кўйилади, сўнгра қозонга солиб, ҳажмининг учдан бири қолгунича қайнатилади. Кейин уни тиндириб, яна қозонга солинади ва устига шакар солиб, пиширилади ҳамда кўпиги олиб турилади. Сирканинг миқдорини шакар ва жамики дориларга нисбатан унинг таъми ва ҳиди кучли чиқмайдиган қилиб олинади. Шунингдек, шакар яхши эриши учун уруғлар ивитилган сувдан кўп миқдорда унинг устига кўйилади.

45b // Қуюлтирилган шираларга келсак, уларнинг ҳар бири алоҳида ишлатилса,

жуда кучлидир, лекин уларга шакар кўшилса, латифлашади. Қуюлтирилган шираларни¹³ бир-бирига аралаштириб, қабзиятда ва совуқ мизожли [касалликларда] берилса, фойда қилади Бундай аралашмалар *рубуб* деб аталади. Улар, масалан, олма, беҳи, узум гўраси, анор, хитой ноки, лимон, шовул, зирк, ровоч, *ос* уруғи¹⁴, татим, хом тут, *норсанжид* деб аталадиган дўлана туридан [тайёрланади]. Уларга яна *табошир*¹⁵ кўшилади. Совутишга ва [ични] боғлашга кучли ҳожат тушганда эса уларга *махтум* лойидан¹⁶ аралаштирилади.

Шинни тайёрлашга эҳтиёж туғилганда таъмининг нордонлигини камайтириш учун юқоридаги меваларнинг сувларини жамлаб, таркибига калла қанддан кўшилади ва ёпишқок

ҳолга келгунича қайнатилади. Шунингдек, сиканжубин тайёрлашда ҳам сув ўрнига баъзи меваларнинг суви ишлатилади. Бу нарса сирканинг зарарини йўқотиш, унинг [мизожи] совуқлигини ошириш ҳамда баъзи аъзоларнинг қувватларини ошириш учун қилинади. У мевалар олма, беҳи, анор кабилар бўлиб, сиканжубин уларга мувофиқ келади.

[Беҳини меъдага қувват берувчи дориларга қўшса ҳам бўлади. Улар ҳинд уди, долчин, атиргул, мастаки ва шу кабилардир. Шунингдек, юрак дориларига ҳожат тушганда кўпроқ кокила, қалампирмуночок, заъфарон ва шу кабилар [олинади]. Агар мизож иссиқлиги монелик қилмаса, у таркиб соғлом одамларга зарар қиладиган сиканжубин ёки шароб бўлмайди.

Шарбатлар. Анор шарбати сафродан бўлган қушишда ва хушдан кетишда фойдали. Уни тайёрлаш учун аччиқ анорнинг сувидан олиб, уни оловга қўйиб, устига нордонлиги кетмайдиган микдорда шакар қўшилади. Яна унга таъмида аччиқлик ҳосил қилмайдиган микдорда ялпиз суви қўйилади. Сўнг камрок микдорда *баронийа* пистаси пўчоғидан ҳамда ёқимли ҳид бериш учун лимон япроғи ёки пўстлоғидан зарур микдорда қўшилади. Ҳаммаси қуйилгунча қайнатилади, сўнг оловдан олинади. Ялпизни аччиқ анор сувида [аралашма] қуйилгунича қайнатиб олиш ҳам мумкин]¹⁷.

46а Кўкнор шарбати. Юмшок оқ кўкнордан ўттиз дона олинади, агар ҳўл бўлса, яна яхши; унинг уруглари ажратилиб, майин қилиб майдаланади. Сўнг уларни ажратилган пўстлари билан аралаштириб, гул сувида бир кеча ивитиб қўйилади. Эртасига ўша сувни учдан бир қисми қолгунича секин қайнатилади. Кейин сузиб, [чўкмаси] яхшилаб сиқиб олинади. Қайнатма устига оқ шакардан бир рятл солинади, [бу эса] уни ёпишқоқ ҳолатга келтиради. Ичишда аввал унинг ўзидан бир уқия¹⁸, иккинчи ичишда эса арпа суви билан қўшиб, мизож иссиқлигида ва чиқиндилар ғализлашган ёки суюлганда истеъмол қилинади.

Атиргул, бинафша, нилуфар, говзабон, лимонўт, эрман ва шу кабилар шарбати. Тайёрлаш услуби: уларни қуввати, таъми ва рангларни қабул қилиб оладиган микдордаги сув билан қайнатилади. Кейин қайнатма сузилиб, унинг устига таъмини бироз ширин қилиш учун шакар солинади. Уни қайнатиб юбормайдиган оловда ёпишқоқ ҳолга келтирилади. Агар қайнаб кетса, идишнинг

чети хўл латта билан артилади ва шундан сўнг [идиш] ҳеч нарса куймайдиган ҳолатда [олов устига] кўйилади. Агар аралашма қайнаб кетса, [таркиби] бузилади. [Аралашмани] говзабон, лимонўт шарбатлари, мевалар суви билан аралаштириш мумкин. Бу эса [шарбатнинг] мазасини яхшилаш, нордон ё ширинлигини оширишга эҳтиёж тушганда [қилинади].

466 // *Зуфо шарбати*. У тикка нафас олиш (астма) касаллигида нафас йўлларидаги гализ балғамларни пишириб [етилтириш] учун ишлатилади. Уни тайёрлаш учун тўрт хил илдиз¹⁹ пўстлоқларининг ҳар биридан беш дирҳамдан, петрушка ва арпабодён уругидан уч дирҳамдан, зуфодан тўрт дирҳам, анжир коки ва тозаланган майизларнинг ҳар биридан ўн дирҳамдан олинади. Илдизларнинг пўсти шилиниб, бир кеча сувга ивитиб кўйилади, кейин уч ратл сувда бир ратл қолгунича қайнатилади. [Қайнатмани] тиндириб, сузилади. Унинг беш *историни*²⁰ ўн беш дирҳам *жуланжубин*²¹ билан ичилади. Агар унинг қувватини оширишга ҳожат тушса, уларга *осмонжуний гулсафсари*²² илдизи, гулсафсар илдизи ва сунбулсочдан кўшилади. Агар мизож иссиқ бўлса, дорининг иссиқлигини камайтириш учун уларнинг урнига бинафша, гулхайри уруғи, беҳи уруғи, жийда, *сабистон*²³ ва кўкнорларни кўкракни юмшатиш ва суюқликларнинг оқишини тўхтатиш учун ҳожатга қараб кўшилади. Зардоб эса куйган моддаларни суради. [Уни тайёрлаш учун] икки ратл эчки сутини икки ёки уч маротаба қайнатилиб, унинг устига нордон сиканжубиндан беш истор²⁴ миқдориде куйилади. Сўнг уни оловдан олиб, юпқа матодан ўтказиб, тиндирилади ва ўн истордан сиканжубин билан ичилади. Уни ҳожатга қараб сафро ва савдони сурувчи дорилар билан ҳам ичилади.

Сандаг шарбати. Юрак ҳароратида [ишлатилади]. Оқ сандал ёгочларидан ўттиз дирҳамини олиб, кукундек майдаланади ва ярим ратл сиркада бир кеча кундуз ивотилади, эртаси куни уч ратл сув куйиб, бир ратли қолгунича қайнатиб, сузилади. Унинг устига ярим ратл аччиқ анорнинг суви, ярим ратл *тамр ҳиндий*²⁵ суви ва уч ратл калла қанддан солиб, оловга кўйилади. Сўнг совугунича қолдириб, устига майдаланган табошир ва сандалдан икки дирҳам, майдаланган *кофурдан*²⁶ ярим дирҳам ва заъфарондан уч дирҳам кўшилади.

47а // *Жилонжӣйда шарбати*. Қоннинг ўта қизишида ва қондан пайдо бўлган касалликларда ишлатилади.

Тоза Журжон жийдасидан бир ратл, қуритилган кашничдан ўн беш дирҳам, ясмиқ уруғидан юз дирҳам, сачратки илдизидан бир боғ олиб, уларнинг барчаси уч кунгача сиркага солиб қўйилади. сўнгра уларнинг қуввати [сиркага] чиққунича қайнатилади ва [қайнатма] сузилиб, сиканжубин тайёрланади. Ундан ўн дирхамини ҳар куни бир қадах зирк ивитмаси билан ичилади.

[*Зирк ивитмасининг сифати*]²⁷. Данаги олинган журжон жийдасидан бир ратл, уруғидан тозаланган зиркдан бир ратл, зарпечакдан бир ратл, сачратки уруғидан бир ҳовуч, тозаланган ровоч илдизидан бир ҳовуч (ҳаммаси уч дирҳам бўлиши керак) олиб, бир идишга солинади. Уларнинг устига икки бармоқ баландлигида кўмадиган миқдорда сув қўйилади ва ёзда уч кун, қишда эса тўрт кун қуёшга қўйилади [ва у Аллоҳнинг изни билан шифо бўлади]²⁸.

ИККИНЧИ БОБ МАЪЖУНЛАР ВА ЖУВОРИШНЛАР

Асал фойдали хоссаларга ва шариф таъсирга эга. Шунинг учун у ўзига қўшилган нарсаларни ўзгариш ва бузилишдан сақлайди, [касалликни] даволашда ёрдам беради. У ўз хоссасига кўра жуда хуштаъм ва инсон табиатига мувофиқ келиши билан бир қаторда, тўйимли ва ёқимлидир. Шунингдек, дориларнинг бадтаъмлиги ва ёқимсизлигини кетказувчанлиги туфайли ғализ нарсалардан тозалайди. Унинг хоссаларига келсак, у ўзига қўшилган нарсаларнинг заррачалари билан аралашиб, уларнинг қувватини чиқаради ва бирларини бошқалари билан бирлаштиради ва шундай ачитадики,

47б // [дорида] иккинчи мизож пайдо бўлади. [Натижада] ҳосил бўлган қувват [бу дорига] фойдали хусусият ва таъсир бахш этадики, булар содда дориларда учрамайди. Шу боис, уни дориларга қўшиш ва маъжунлар [тайёрлаш] ихтиёр қилинади. Тайёрланиш усули яхши маълум ҳамда таркибий қисмлари фойдали ва замондошларимиз томонидан синалган маъжунлар *атрифуллардир*.

Атрифул сўзи ҳинд тилидан арабчалаштирилган бўлиб, Кобул ҳалиласи, балила ва омилаларга нисбатан ишлатилади. Мазкур учта дори асаб аъзоларини қувватлантиради ҳамда озиклантириш аъзоларига ҳар хил чиқиндилардан халос бўлишга ёрдам беради. Улар фойда қилишда бир бирлари билан шерик бўлганлиги ва бирлари бошқаларига ёрдам берганлиги учун уларни кўшиб таркиб қилинади. Шунингдек, улардаги қувватнинг ва фойданинг бир-биринга яқинлиги учун уларнинг вазни тенг қилиб олинади.

[Мазкур атрифулга] Басра сариқ ҳалиласи ва ҳинд қора ҳалиласидан [аввалгиларига] тенг миқдорда кўшиш мумкин. Зеро, улар мизожи, фойдаси ва қувватига кўра аввалгиларига яқиндир. Яна улар таъсирда кучлироқдир. Уларни майдалаб, талқон қилингандан сўнг мизожларидаги қуруқликни йўқотиш учун сариёғ ёки бодом ёғига солиб қўйилади, чунки [мизождаги]

48a // қуруқлик ҳазм қуввати учун зарарлидир. Агар озиклантириш аъзоларини кучайтирмоқчи бўлиб, ҳалила атрифули ишлатишни давом эттирилса, у ориқликка олиб келади. Сариёғ кучли ёғларнинг ичида инсон мизожи учун мувофиқ келувчи ёғдир, агар вақтида истеъмол қилинса. Агар [атрифулни] кейинроқ истеъмол қилинадиган бўлса, уни бодом ёғига нвитиш афзалроқ, чунки сариёғ [тезда] айниб, хиди ҳам тезда ўзгаради. Шунингдек, омила [мизожининг] қуруқлигини камайтириш учун уни сутга нвитиб ишлатилади ва буни *ширамлаж* деб аталади ва уни қуритиб, истеъмол қилинади. У бошқа атрифуллардан яхшироқдир. Атрифулларнинг қуввати ва таъсирини кучайтириш учун уларга асални кўпроқ миқдорда қўшилади. Асални дориларга нисбатан уч баробар кўп қўшилади, [мақсад - улар мизожини] иситиш, латифлаштириш ва зарарларини камайтириш. Яна бошқа маъжунларга, уларни ачитиш мақсадида ҳам асал қўшилади. Тоза асал иссиқ, ўткир ва шифобахш нарсаларга яқиндир. Кўпиги олиб қайнатилгани ўткирлигини йўқотади. Аввалги ҳолатига қайтариш учун устига сув солиб қайнатилади //.

48b Агар пишириш истаги бўлса, атрифулни уч хил ҳалиладан тайёрлаш мумкин, бунда унинг тозаловчи [хусусияти] қувватлантиришидан устунроқ бўлади. Қуруқ ахлат чиқиши билан кузатиладиган бавосирда аввалги учликка турбит билан муқддан тенг миқдорда қўшилади. Турбитнинг [миқдорини], агар унинг табиатида қуруқлик бўлмаса ёки ўзидан камроқ миқдордаги қонни

ивитувчи дорилар, хусусан, кахрабо, гулнор, *жазмозаж*¹, куйдирилган садаф, жувона ҳамда [сиркада ивителиб, куритилган]² маржон билан ишлатиладиган бўлса, ўзгартириш мумкин. Агар бавосир ичнинг юмшоқлиги ва қон оқиши билан бўлса, ҳалила, балила ва омилаларни ич суришини тўхтатиш ва қотириш хусусиятига эга ёғда ковурилади. Ёғ уни узоқ вақтгача сақлайди. Бунинг учун энг яхши ёғ сариеғдир. Унинг (дорининг) таркибидан 49a асални чиқариб ташланади, // чунки унда ўткирлик, ширинлик ва ични суриш қуввати бор. Уни порей пиёзи сувида эритилган муқлга аралаштирилади. [Бу сув] бавосир ва қонни тўхтатишга махсусдир. [Дори] эриши осон ва куйи аъзоларга ўтиши енгил бўладиган кулчалар шаклида ясалади ва *ҳабб ал-муқд* деб номланади. Атрифулларга меъда мизожининг ҳўл совук хилтларнинг йиғилишидан бузилишини тузатадиган дорилар ҳам кўшилади. Бундайлардан мастаки, занжабил, мурч, узунмурч ва ҳинд уди кўшилади. Уларнинг сони ва вазни ўша бузилган мизожга қараб олинади ва вазнларини юқорида айтиб ўтилган еттита қоидага қараб белгиланади. Уларнинг атрифул дориларига нисбати эса меъда совуклигининг ҳўллигига нисбати кабидир.

Мизожнинг иссиқдан ва сафродан бузилишида [атрифул таркибига] сано ва кизил гулни бодом ёғида ивитиб, эзилади ва уларни ҳинд хурмоси шарбати, *ширхит*³ ва гул шароби билан аралаштирилади. Қўтир касаллигида эса учта ҳалиланинг ўзи билан чекланиб, уларга сано ва шохтарани ҳўл ва иссиқлиги кам бўлган ўрик билан аралаштириб, кўшилади. Агар бошга бугларнинг йиғилишини қайтаришга ҳожат бўлса, уларнинг тақибини куритилган кашнич билан кўпайтирилади. [Баданни] савдодан бўшатиш учун эса [атрифулни] дарахт пўкаги, бистпоя, турбит, девпечак, рум райҳони билан таркиб қилинади ва мазкур бешта дорини юқоридаги беш хил дори⁴ билан кучайтирилади.

49b // Улар таъсирда бир хил бўлганликлари учун ҳамда қувватлари бир-бирларига яқин бўлганлиги учун тенг вазнда олинади, [лекин] атрифул дориларининг ўткирлиги буларникидан ортиқ бўлгани сабабли атрифул дориларига нисбатан ярим вазнда кўшилади.

Балғамли савдони суриш, [дорининг] сургилик таъсирини кучайтириш учун [атрифулга] беш ёки олти дирҳам миқдоридан турбитдан ҳам кўшиш мумкин. Бу [дори] *маъжун ан-нажоҳ*⁵ деб аталади.

Жолинус атрифул ва жуворишн дориларини меъда ички деворларининг нотекислиги ва [дорининг] унда узоқ муддат туришини ҳисобга олиб, кукун ҳолатигача майдаламайди. Мазкур уч дорининг ични богловчи таъсирини кучайтириш учун [уларни] юлғун бужури билан тўртта қилинади ва эски сиркада бир неча марта ювилган темир чирки билан бешта қилинади. Юлғун бужурининг ични боғлаш хусусияти юқоридаги дориларникига ўхшаш бўлгани боис, у тенг миқдорда олинади. Темир чирки эса мақсадга етишда фойдаси кўп бўлгани ҳамда меъда бўшашиши, эски ичкетар ва бавосирга таъсири яхши бўлгани учун тўрт дорининг бирига тенг миқдорда⁶ кўшилади. Юқоридаги бешта дорига яна ични тўхтатувчи иссиқ мизожли дорилардан ҳам кўшилади, бунда иссиқлик ўша совуқ мизожли дориларни мўътадиллаштиради ҳамда меъдани иситади ва тикилмаларни очади.

Ични боғлашга келсак, унда кундур пўстлоғи, тўпалок, сунбул, қорачайир, сирка билан тайёрланган жувонага эҳтиёж бўлади. [Сўнггисини] бошқаларининг бир-бирига нисбатан тенг олинган вазнига қараганда камроқ кўшилади. Шунингдек, мазкур таркибга унинг богловчи таъсирини ошириш учун яна шакар ва қизил гул кўшиш мумкин, бу эса [дорини] мўътадиллаштиради ва у *маъжун ал- хубс*⁷ ва *фанжануш* деб аталади. Бу сўз форс тилидан арабчалаштирилган бўлиб, юқоридаги бешта дори асослигига ишорадир⁸.

*50a Муфарриҳотларга*⁹ келсак, улар кайфиятлари¹⁰ ва табиатлари билан // ғализ руҳни латифлаштиради ва таркатади, [ундаги] майинликни жамлайди ва [юрakни] руҳнинг турли ҳолатларининг кўпайишидан асрайди. Уларни ҳожат бўлгандагина таркиб қилинади. Аммо, агар заифлик мизожнинг бузилишисиз пайдо бўлса, [дорининг] кайфиятини мўътадил қилиш учун иссиқлик дориларни совуқ мизожли дорилар билан аралаштириб тайёрланади. Шунда уларнинг хоссалари бирлашади ва кўпаяди, натижада махсус таъсири кучаяди. Унда *жавҳар*¹¹ каби муҳим кайфият йўқ. Уни кукундек майдалаб, ювиб, кейин ишлатилади. Савдони сурувчи дориларни муфарриҳотларда ишлатиш яхши эмас, чунки улар савдони кўзғатади, лекин уни чиқаришга ожизлик қилади, бу эса зарар келтиради ва бошқа дориларга ҳам таъсир қилади. Гоҳида юрак дориларини бошқа, юракники бўлмаган

дорилар, масалан, хиёрайн уруги, семизўт, ковок, сутчўп ва бошқалар билан юрак дориларининг қуруқлигини кесиш ва совуқлигини кучайтиришга эҳтиёж туғилганда таркиб қилинади. Заъфарон ва анбар каби жуда совуқ дориларни [муфаррихот] мизожини совутиш учун қўшиш мумкин. Сурги дорилардан ҳам олиш мумкин. Улар ҳожат бўлганда касалликни тузатадиган ва вақт бемалол бўлганда тайёрланадиган маъжунларни яхшилайди.

Хиёршанбар маъжуни иссикдан бўлган *қуланжга*¹² ҳамда ичакларнинг сафро ва балғамдан бўлган касалликларида ишлатилади. [Таркиби]: исфаҳон бинафшаси ва турбитдан қирқ дирҳам, ҳинд тузидан етти ярим дирҳам, арпабодён уруги, рум арпабодиёни ва мастакиларнинг ҳар биридан беш дирҳам, 50б чучукмия қиёмидан икки истор, сақамуниёдан ўн беш дирҳам, // хиёршанбарнинг эланган пўстлогидан юз дирҳам олиб, хиёршанбар эти, юз дирҳам калла қанд ва юз дирҳам асал¹³ билан аралаштириб, беш дирҳамдан ўн дирҳамгача истеъмол қилинади. Тайёр бўлган дорида [яна] бир дирҳам турбит, бир дирҳам бинафша, икки *донақ*¹⁴ ва бир *тассуж*¹⁵ сақамуниё бўлиши керак. Умуман, бу ичимлик жиддий ҳолатларда тайёрланади. Ични суришга кучли эҳтиёж туғилганда унинг таркибидаги туз миқдори камайтирилади. Сўнгги таркибий қисмлар ҳам ўткирлиги ва иссиклиги туфайли бошқа маъжунлар учун камроқ олинади.

Савринжон маъжуни бўгин касалликлари учундир. Агар улар сафродан ва балғамдан пайдо бўлса, [маъжун] бўгинлар учун хос бўлган ични сурувчи дорилар, сийдикни кучли ҳайдовчи дорилар, ғализ моддаларнинг қуйилишига тўсқинлик қилувчи ва уларнинг йўлларини торайтирувчи дорилар билан таркиб қилинади. Мазкур амаллар шундай касалликларни даволашда қўлланиладиган тадбирларнинг асосийларидир.

Оқ савринжондан олти дирҳам, *бузайдон*¹⁶, *моҳизаҳра*¹⁷, ковул илдизи пўстлоги, зира ва ҳинд бақа жўхорисининг ҳар биридан икки дирҳамдан олинади. Сарик ҳалила пўстидан етти дирҳам, петрушка уруги, арпабодиён уруги, оқ мурч, каклигўт, ҳинд тузи, хна барги ва денгиз кўпигининг ҳар биридан бир ярим дирҳамдан, кизил гул ва *жулжулон*ларнинг¹⁸ ҳар биридан уч дирҳамдан, оқ турбитдан ўн беш дирҳам, занжабилдан уч дирҳам, сақамуниёдан уч дирҳам, асалдан бир юз эллик дирҳам, бодом ёғидан бир истор

олинади ва бир истордан истеъмол қилинади. Агар давомий ҳолатда ичмоқчи бўлинса, уч дирҳамдан олинади.

Бу маъжун кучсиз сурғи ва ўртача қувватлидир. Чунки ундаги дориларнинг ҳар бир тури бошқасига таъсир жиҳатдан зиддир. Зеро, ични тўхтатувчи дорилар ични сурувчиларга, улар эса сийдикни ҳайдовчи таркибидан

51a дориларга зиддир. Бу ҳолат [дорининг] қувватини камайтиради, // лекин уччала дорининг¹⁹ биргаликдаги таъсири бу касалликларда кучли бўлади, гарчи ўзи заиф бўлса ҳам, чунки ҳар бир дори турининг таъсири [маъжунда] бошқаси билан қўшилган ҳолда бўлади.

Тўртлик тарёқ. У заҳарларга қарши [таъсир қилади]. Заҳарлардан эса чақиб ўлдирувчи ҳайвонларнинг, хусусан чаённинг заҳрини қайтаради ва балғамдан бўлган касалликларда фойдалидир. [Таркиби]: Рум *жантиёнаси*²⁰, *зор* данаги²¹, макка қитрони, узун аристолохияларнинг ҳар биридан бир қисмдан олиб, майдалаб, кўпиги олинган асал билан қорилади ва бир мисқолдан ичилади.

Жувона маъжуни сийдик йўлидаги тошларни майдалаш ва сийдик йўлини тозалаш учун ишлатилади. Жувонани яхшилаб майдалаб, асал билан аралаштирилади. Ичиш миқдори – бир мисқол.

Ўпкани тозалайдиган маъжун: гулсафсар илдизи, лилия илдизидан тенг миқдорда олиб, куқундек майдаланади. Агар улардан тозалаш ва пишириш кўзланган бўлса, ёки ўша иккита мақсаднинг бири бошқасидан аҳамиятлироқ бўлса, асал билан қориб, бир мисқолдан ённки ундан кўп, ёки кам миқдорда, улар вазнларидаги ихтилофга қараб, яна беморнинг қуввати ва заифлигига қараб ҳамда хилтларнинг етилиши ё етилмаганлиги ҳисоби билан ичилади.

Ичакларни балғамдан тозаловчи маъжун. Маҳсар уруғи мағзи ва анжирни бирга эзиб, ёки уларнинг сувини тенг миқдорда олиб, аралаштирилади ва бир уқиядан ичилади.

Балғамли йўтални пиширувчи маъжун. Зиғир уруғини намлиги кетиб, ёпишқоқ ҳолга келгунича ва иссиқлиги ортуғунига қадар қиздирилади. Сўнг асал билан аралаштириб, учдан беш [мисқолгача] ичилади. Асал [дорини] қоришга етарли миқдорда олинади.

516 Жуворишнларга келсак, улар маъжунларга ўхшайди, бироқ, маъжунлар // ширин, аччик, юмалоқ ва гайри юмалоқ бўлади. Жуворишнлар эса ёқимли бўлмайди. *Жуворишн* сўзи форс тилидан арабийлаштирилган бўлиб, “ҳазм қилувчи” деган маънони англатади. Жуворишнларнинг энг яхшиси уддан тайёрланганидир. У меъдани мустаҳкамлайди ва унинг мизожини латифлаштириб, иситади. [Таркиби]: бир ратл шакарга икки дирҳам майдаланган ҳинд удини аралаштириб, оловга қўйилади ва унинг устига заъфарон, қалампирмунчоқ, *ҳил*²² ва шу қабилардан кетма-кет солинади ва умумий миқдори эҳтиёжга қараб белгиланади. Унга мазасини яхшилайдиган миқдорда лимон қиёмини ҳам аралаштириш мумкин, бу ўринда лимон сувини ҳам ишлатса бўлади. Жуворишнлар учун ишлатиладиган хушбўй дорилар: уд, занжабил, ҳар хил мурчлар, қалампирмунчоқ, кичик қоқила, заъфарон, катта қоқила²³, *ҳавлинжсон*²⁴, долчин, қизил гул, мастаки, *басбоса*²⁵, *қабоба*²⁶, мушк, анбар, *салиха*²⁷, *созаж*²⁸, ушна, *қирфа*²⁹, сунбул, қорачайир, мускат ёнгоғи, *нормушк*³⁰, тўпалоқ, *фаланжамушк*³¹ қабилардир. Буларнинг барчасини ҳожат бўлганда меъда [мизожини] иситиш ва яхшилаш учун, шунингдек, ундаги елларни кетказиш ҳамда ёмон хилтларни чиқариб ташлаш учун қўшиб, ишлатилади. Уларнинг таркибига яна иччи боғловчи дорилардан ҳам қўшилади, булар мирта уруғи, анор гули, табошир ва шу қабилардир. Яна шаробда ёки эски сиркада пишириб юмшатиш ва каллақанд билан ёпишқоқ ҳолга келтирилган беҳидан ҳам қўшилади; ёки беҳи қиёми ва эритилган шакар ҳам қўшиш мумкин. [Аралашмани] ликоб устига ёйиб, уд жуворишни шаклида кесилади. У иччи қотирувчи беҳи жуворишни деб номланиб, меъданинг ич суришдан кейинги заифлашишида фойда қилади. Шунингдек, уларнинг таркибидаги иччи қотирувчи дориларнинг

52а ўрнига *сақамуниё*³² ва турбитдан ичиш мумкин бўлган миқдорда, // шарбат ҳолида мураккаб дорига қўшилади. Уларнинг ҳар бири учун шарбат [тайёрланади]. [Сўнг] улар аввалгиси қаби аралаштирилади ва *сурувчи беҳи жуворишни* деб аталади. У хушдан кетиш билан бўладиган қуланжда яхши фойда қилади. Қуланждаги қаттиқ оғриқни босади. Юқоридаги хушбўй дориларни асал билан аралаштириб, бошқа маъжунлар сингари қорилади. Бу [зикр қилинган] хушбўй дориларнинг ҳар бирига тааллуқли.

Жуворишлардан яна сийдик ва елларни хайдовчилари ҳам бор. [Улардан бири] зира жуворишни бўлиб, [уни тайёрлаш учун] зира, газাগўт, занжабил, мурч ва *буракдан*³³ ҳолат талаб қилган микдорда олинади, агар мизож суст бўлса, буракдан кўпроқ олиб, уларга яна девпечак, оқ ва қора мурч қўшилади. Уларни кўпиги олинмаган асал билан қорилади. Дорилар жуда ҳам майин қилиб майдаланмайди. Агар қабзият кучли бўлиб, мизожда қуланжга мойиллик бўлса, у дори таркибидаги буракни камайтиради, девпечакни эса олиб ташланади ва унинг ўрнига, агар сийдикни кўпроқ хайдашни хоҳланса, жувонадан қўшилади. Дориларни майин қилиб майдалаб, қайнатиб кўпиги олинган асал билан маъжун қилиб, уларнинг таркибига қора мурчдан қўшилади, чунки қора мурч [сийдик] тутолмасликда, аввалги [дори эса] ич кетишида фойдалидир. Мазкур [дориларнинг] қайси бири бўлмасин, уларнинг таркибига сиркада ивтилган ва қовурилган зира аралаштиради, чунки сирка уни тўғирловчи ва латифлигини кучайтирувчидир.

Яна жуворишлар мизожи иссиқ, ични қотирувчи хушбўй дорилардан ҳам тайёрланади, масалан, уларга мирта уругидан кўп микдорда қўшилади ва *табарзад* асали³⁴ билан қорилади. Бу дори *ҳузий ал-қабир*³⁵ деб, илк бор таркиб қилган [кишига] нисбат бериб шундай аталган. У ошқозон мизожининг совиб кетишидан пайдо бўлган ич кетишида фойда қилади.

526 *Хузий ас-сағир*³⁶ эса қовурилган майиз уруги, мирта уруги, // жингакнинг набатий хилидан, анор гули, юлгун бужури, майдаланган кундур, сиркада тайёрланган жувоналарни табарзад асали ёки беҳининг киёми билан қориб, тайёрланади. Бу дори мизожнинг иссиқлигидан келиб чиққан ошқозоннинг бузилиши туфайли пайдо бўлган ич кетишда фойда қилади.

Мазкур дориларнинг таркибига майиз уруги ва мирта уругидан озиклигининг кўпиги сабабли кўпроқ микдорда қўшилади. Улар бошқа дориларга нисбатан ғизоли ва фойдалироқдир. Кундур талқони ва жувонадан эса камроқ қўшилади. Баъзан мизожнинг иссиқлигини камайтириш учун уларнинг вазнларини кўпайтиришга эҳтиёж туғилади.

Таъми ва ҳиди ёқимсиз бўлган дорилардан ҳам маъжунлар тайёрланади. Улар қуланж, бўғин касалликлари, жинсий ожизлик каби касалликлар учундир. Улар истеъмол қилувчиларнинг қалбларини тинчлантиргани боис, *жуворишлар* деб аталади. Баъзи

инсонларга мазкур таркиблар шундай таъсир қилмаслиги ҳам мумкин. Агар бирорта маъжунни тайёрлашни хоҳланса, унга кўшиладиган дориларни бир идишга қайнаган ва кўпирганда бемалол кўтариладиган микдорда солинади ва у идишнинг оғзини буғ чиқа олиши учун зич қилиб ёпилмайди. [Сўнг] идишни ундаги хароратни саклаш учун арпа ичига қўйилади ва [аралашма] яхшилаб ачитилади. Ачиш жараёни тугагач, дори ҳажми ўзининг асли ҳолатига қайтади. Шунда идишни арпадан олиб, оғзини маҳкам ёпиб қўйилади. Маъжунлар учун энг яхши идишлар улар билан ўзаро таъсирланмайдиганларидир. Булар хитой идишлари ва тозалиги жиҳатидан

53а шуларга яқин ва ўхшаш идишлар бўлиши зарур. // Улар шишалар ва олтин ҳамда кумуш каби металллардан ясалган бўлишлари керак. {Чунки улар бошқа металллар каби зангламайдилар, лекин кувватларини саклайдилар ва маъжунларнинг юмшоқлиги, майинлиги, мазаларининг ёқимлилиги ва хушбўйлиги қарши таъсирлардан холи бўлади}³⁷.

УЧИНЧИ БОБ СУРГИ ҲАБЛАРИ ВА ИЁРАЖЛАР

Улар ўзларининг ислоҳ қилувчилари (тузатувчилари) билан касалликни тўхтатувчи, аҳволнинг ёмонлашувига монелик қилувчи таъсир кўрсатадилар. Уларнинг таъсирлари моддаларни етилтириш ва латифлаштириш билан белгиланади. *Иёраж* [деган сўзнинг] маъноси шариф бўлиб, унинг таъвили “тузатувчи сурги”, тафсири эса “илохий даво” деганидир. Иччи сурувчи дорилар илохий амр билан тузилган дорилардандир. Модомики, жамики мавжудотлар Аллоҳ таборака ва таоло тарафидан яратилган эканлар, уларнинг хоссалари, кувватлари ҳам олам ва табиат тарафидан эмас, балки оламларнинг бошқарувчиси тарафидан яратилгандир. Шу боис, иёражларнинг истеъмоли ҳаб дорилариникидан аввалроқ ихтиро қилингандир. Қадимгилар у дориларнинг тузатувчилари ва *подзаҳрлар*¹ кўплиги туфайли фақат зарарларни қайтариш хусусиятлари билан чекланганлар. Уларнинг фойдали таъсири яна асалнинг қўшилиши ва ачиш [жараёни] билан белгиланади. Кейинроқ ҳаб дорилари ишлатилган. [Иёражлар] узоқ муддат сакланишлари мумкин ва вақт ўтиши билан [сифатлари]

яхшиланади. Ҳаб дорилари эса, аксинча, куригунларига қадар яхши ҳолатда бўладилар.

Ҳаб дориларини ишлатиш қонунлари [шуки], уларни сурги дориларига тўла миқдорда кўшиб, ишлатилади. Улар ўзларининг тузатувчилари билан жамланади, сўнг сурги дориларнинг сонига қараб, шунчага тақсимланади: агар иккита бўлса, яримтадан [икки бўлакка], учта бўлса, учга, тўртта бўлса, тўртга, бешта бўлса, беш бўлакка бўлинади ва уларнинг ҳар бир бўлинган қисми ичиш учун тайёр дори ҳисобланади. Аммо ҳаблар таркиб қилинадиган

536 сургиларнинг барчасига ҳамма вақт ҳам эҳтиёж бўлмайди. // Балки уларга ҳожатимиз баъзида кўпроқ, баъзида эса камроқ тушади. Биз ичиш учун мукамал дори таркиб қилишимиз керак. Модомики дори тайёрланиб, кейин қисмларга бўлинса, унинг бир ичиш миқдори таъсирли бўлиши керак, акс ҳолда мақсадимизга эришолмаймиз. Яна бизда заиф дорилар ҳам тайёрланади. Улар билан ҳам мақсадга етиб бўлмайди. Таъсир куруқ, заиф ва кўринмайди. Шунинг учун биз [дори тайёрлашнинг бундай] қонунларини рад қилиб, улардан воз кечдик ва шундай дори нусхаларини тавсия қилдикки, ўйлаган мақсадимизга етишимизда биз амалда уларга суюнамиз. Уларнинг истеъмол қилиш вазнларини ҳолат ва қувватга қараб белгиладик. Сўнгра эҳтиёжга қараб, уларнинг вазнларига мувофиқ ҳолда кўпроқ ёки камроқ бошқа сургилар ҳам ишлатилиши мумкин. Улардан энг кам ичиш миқдори уч дирҳам, энг кўпи эса тўрт дирҳамдан оширилмайди, кейин ҳар бирининг тузатувчиларини чоракдан ёки унинг учдан бири деб ёздик. Агар уларнинг қувватларини камайтиришни хоҳласанг, уларнинг барчасини муқ² ва кати³ билан жамланади, агар уларнинг таркибига бу икки дори кирган бўлса. Агар у дорилар мия ва меъда учун бўлса, уларни катта ҳаблар шаклида тайёрланади, шунда уларнинг етиб боришлари секинлаштирилади. Агар у дорилар тананинг қуйи қисми ва аъзолари учун бўлса, кичик ҳаблар тайёрланадики, улар меъдада узоқ турмайди. Шунда биз мақсадимизга етказувчи истаган миқдордаги сурги дорига эга бўламиз. Шунингдек, мен мисол тарикасида баъзи ҳаб дориларининг нусхаларини ёзаманки, улар таркиблар ясашда дастур бўлади.

54a // Баданни ҳар хил хилтлардан тозалайдиган ҳаблар.

Турбитдан бир мискол, сарик ҳалиланинг пўстидан ярим дирхам, девпечакдан бир ярим донақ, *гориқундан*⁴ ярим дирхам, *антоқийдан*⁵ бир ярим донақ, хинд тузидан бир ярим донақ, Абу жаҳл тарвузи этидан бир ярим донақ, занжабилдан бир донақ, мастакидан бир донақ, рум арпабодиёнидан бир донақ, муқлдан икки донақ, катиродан бир тассуж, қизил гулдан бир донақ олинади.

Бошқа хили: савдо ва балғамни суради, мияни тозалайди.

Турбитдан бир мискол, *иёраж фикродан*⁷ бир дирхам, рум райҳонидан икки донақ, гориқундан ярим дирхам, антоқийдан бир донақ, [занжабилдан бир донақ]⁷, қизил гулдан бир донақ, муқлдан икки донақ.

Сақамуниёнинг туғирловчиси иёраж фикродир, чунки унда хушбўй қилувчилар бўлиб, у иккиси қўшилганда [сақамуниё учун] ислоҳ етарли бўлади.

Бошқа хили: сафрони суради ва кўкрак учун яхшидир. Бу бинафша ҳаби: бинафшадан икки дирхам, турбитдан бир мискол, антоқийдан бир ярим донақ, чучукмия қиёмидан ярим дирхамдан олинади. Агар турбит оқ, оғир ва ёпишқоқ бўлса, кириб тозаланади, майдаланади ва эланади. Биринчи эланган қисми ишлатилади. Бу ҳабни тайёрлашда унинг тузатувчисига эҳтиёж йўқдир. Чунки бинафшадаги ҳўллик ва ёпишқоқлик хусусияти бодом ёғиники қабидир. Яна сақамуниёни беҳининг сувида эзилса ёки ширин бодом ёғи билан тузатилса, совуқ мизожли ҳаблар сифатида истеъмол қилиш мумкин.

Бошқа хили: бўғин касалликларида ишлатилади. Турбитдан бир дирхам, савринжондан бир дирхам, бузайдон ва моҳизаҳраларнинг ҳар биридан икки донақдан, хинд тузидан бир ярим донақ, антоқийдан бир донақ, хайр бавводан бир донақ, қизил гулдан бир донақ, мастакидан бир донақ, муқлдан икки донақдан олинади.

Ундан ҳам кучлироқ яна бир хили: турбитдан бир мискол, савринжондан

546 . ярим дирхам, Абу жаҳл тарвузи этидан бир донақ, *ҳабб ун-нилдан*⁸ бир // ярим донақ, иёраждан бир дирхам, хинд тузидан бир ярим донақ, занжабил ва антоқийлардан худди шунчадан, қизил гул, рум арпабодиёни, мастакиларнинг ҳар биридан бир донақдан, муқлдан икки донақ, катиродан бир тассуж олинади. Яна

хабларнинг таркибидан сақамунниёни олиб ташланади, агар [танада] заифлик ёки унинг ёмон таъсиридан кўркиш бўлса. Ҳаблар зарар келтирмасдан ва ташналик чақирмасдан таъсир қилади. Кўпчилик хабларга турбитдан мукаммал ичиладиган миқдорда кўшилади, чунки зарарли таъсири кам бўлиб, балғам ва сафрони, гализ ва майин рутубатларни суради. Бунда занжабил ёки шу кабилар унга ёрдамчи сифатида [ишлатилади].

Астма учун ҳаблар: кўкракдан рутубатларни чиқаради. [Таркиби]: турбитдан бир дирҳам, ғорикундан бир дирҳам, гулсафсардан ярим дирҳам, иёраждан бир дирҳам, антокийдан бир донақ, муқлдан икки донақ, бинафшадан ярим дирҳам.

Ғорикун ҳаби: заифлашишда ишлатилади. Ок, юмшоқ, эланган ғорикундан бир мисқол олиб, асал билан ҳаб ясалади. Уни уйқудан олдин истеъмол қилинади.

Оғир истисқо учун ҳаб: ғорикундан бир мисқол, дарахт пўкагидан икки донақ олиб, асал билан ҳаб қилинади.

Балғамни латиф сурувчи турбит дориси: бир мисқол турбит, ярим дирҳам занжабил асал билан ҳаб қилинади.

Сафро ва балғамни латиф сурувчи ҳаб: икки дирҳам бинафша, бир мисқол турбит гул шароби билан аралаштирилиб, ҳаб қилинади.

Оғирлашишни камайтирувчи, нафасни ва ҳазми яхшиловчи, шаҳватни кўзгатувчи ҳаб. Уни “хушбўй ҳаб” ҳам дейилади. [Таркиби]: мастаки, долчин, занжабил, мурч, калампирмунчоқ, узунмурч, нормушк, сақамунниё ва шакарнинг ҳар биридан ўн дирҳамдан олинади ва бир донақдан икки донақча нўхотдек вазндаги ҳаб қилинади.

Оғизнинг ҳидини хушбўй қилувчи ҳаб.

Бу доридан оғизга эрталаб ва кечқурун солиб, шимилади. [Таркиби]: сукк⁹, калампирмунчоқ, долчин, мускат ёнгоги, тўпалоқ, сунбул, лимон пўстлоқлари, удний¹⁰. Буларнинг барчасидан баробар миқдорда олиб, ўрик мураббоси билан аралаштирилади ва нўхат катталигида ҳаблар ясалади.

Подшоҳлар ҳаби. У сурғиларни ёқтирмайдиганлар учун мўлжалланган

55а бўлиб, кустиради. Турбитдан бир ва яна учдан бир дирҳам, // ғорикундан учдан бир дирҳам сарик ҳалиладан бир ярим донақ, қора ҳалиладан ҳам бир ярим донақ, девпечакдан ярим дирҳам,

мастакидан чорак дирҳам, говзабондан олтидан бир дирҳам, фаланжамушк, лимонўт, антокий, табошир, заъфарон ва кизил гуллардан худди шунча олиб, буларни барчасини гул суви билан қорилади.

Катта иёражларга келсак, улар қадимги табиблардан Ҳермес¹¹, Руфус¹², Жолинус ва олдин ўтган бошқа табиблар томонидан тавсифланган бўлиб, кўп кўчирувчиларнинг қўлидан ўтиб келган, шу боис, [тавсифлардаги] чалкашликлар ҳам кўпайиб кетди, шунинг учун уларнинг баъзилари рўйхатлардан чиқариб ташланди. Қолганларининг орасида ҳам хатолари кўп. Аммо шундай олимлар борки, улар мазкур дориларнинг таркибларига берилиб, уларни амалда қўллаш тарафдори бўлганлар. Бу таркиблар кўп вақт илгари мўъжиза каби эди. Ҳозир эса уларнинг аксарияти бутунлай йўқолиб кетган ва фақатгина номларигина сақланиб қолган. Шеър¹³.

Кимки уларнинг (дориларнинг) фойдалисини тайёрламоқчи бўлса ва уларни ишлатмоқчи бўлса, [юқоридагилар] унга аён бўлиши керак.

Шундагина у тўғри нарсани ҳосил қилишга ҳаракат қилади.

Шундан сўнг

556 // Аллоҳ таоло уни тўғри йўлга бошлайди ва ҳақиқатга эришишига ҳамда ўзи ҳадя этган нарсаларни (дориларни) янгилашга ёрдам беради. Зеро, Аллоҳ таоло ҳидоятга аввалию охири бошлагувчидир.

Мен *лугозиё иёражини*¹⁴ ёзиб кетилган нусхалар ва мавжуд бўлган дорилар ёрдамида таркиб қилдим ва унда ажойиб ични суриш хусусиятини кўрдим: у ҳар сафар ични сурганида, учта хилтнинг бирини бошқасидан ажратган ҳолатда чиқарар эди. Катта иёражларни ичиш қонуни шундайки, унинг бир ичими бир дирҳам хамир тузи билан қорилади ва эритилади.

Таркиби: девпечакдан тўрт дирҳам, уруғидан тозаланган майиздан ўн дирҳам, қора ҳалиладан етти дирҳам, рум райҳонидан уч дирҳам олиб, ҳаммаси бир ярим ратл сувда ярим ратл колгунича қайнатилади ва сузилади. Сўнг иёражни унда эритиб, ичилади.

Ични суриш давомида асал ёки шакар суви ичилади. Ични суриб бўлгандан сўнг эса, [беморга] гулхайри уруғи, тугмачагул уруғи, гул суви ва бодом ёғи ичирилади.

Иёраж фикро. Унинг маъноси “аччик”, ўзи алой ва унинг тузатувчиларидан иборат, чунки сабрнинг ўзи суришни

секинлаштиради. Тузатувчиларнинг кўплиги ҳам суриш хусусиятини сусайтиради. [Таъсир]

56a бир кун // ёки икки кунгача чўзилиб кетиши мумкин, агар алойнинг бир ўзи буюрилиб, бошқа сурги дорилар билан кучайтирилмаса. Алой кўпроқ сафрони суришга хизмат қилса-да, у балғамни ҳам суради. Агар уни хушбўй дорилар ва иссиқ мизожли кучли дорилар билан таркиб қилинса, у кўпроқ балғамни суради, шунинг учун бу таркиб балғамдан бўлган ошқозон касалликлари ва мия касалликлари учун фойдали бўлади.

Тўққизталиқ дори: баласон дарахти меваси ва ёғочи, цейлон долчини, сумбул, *асорун*¹⁵, мастаки, долчин, заъфарон ва ҳаммасининг икки баробарича сабр. Кейинги [муаллифлар] булардан эркин фойдаланганлар, яъни мақсадларига қараб айрим дориларни қўшганлар, баъзиларини эса бошқалари билан алмаштирганлар. Агар дори ёлғиз ҳолда буюрилса ҳамда сурги ҳаблари таркибига қўшилса, бундай қилиш тўғри бўлган. Аммо агар ҳаблар кучсиз бўлса, касалликка ҳамда беморнинг аҳволига қараб, уларнинг таркиби бойитилган. Натижа муддаодек бўлиши ҳамда бош оғриги ва қусишни олдини олиш учун заъфаронни қизил гул билан алмаштирилади. Агар сабрнинг тузатувчиларидан бирининг вазнича муқддан қўшилса, қуйи қисмга етадиган зарарнинг олди олинади. Сабрни иссиқ мизожли касалликлар учун [ишлатганда] сачратқининг суви билан ювиб, қуритилади ва ундан қолган қисми тез орада кучини йўқотади. [Дорини] асал билан аралаштирилса, унинг сургилик қуввати ва иссиқлиги ортади. Агар муқд билан *қурс* (кулча) қилинса, ёмон таъсирлардан сақланилади. Унинг бир ичиш вазни уч дирҳамга тенг.

ТЎРТИНЧИ БОБ. ҚАЙНАТМА ВА ДАМЛАМАЛАР

Қайнатмалар моддаларни юмшатувчи [латифлаштирувчи] ёки уларни суриб чиқарувчи дорилардир. Латифлаштирувчи дорилар иссиқ мизожли

56b гиёҳлар асосида қайнатилади. Улар қуйидаги илдизлар: // петрушка илдизи, арпабодиён, гулсафсар, ковул, гулхайри, чучукмия, игир, назла ўти, занжабил, қуст, *шитараж*¹, ровоч, рўян аристолохия, бузайдон кабиларнинг илдизларидан, ёки уруғлардан,

масалан, арпабодиён, петрушка, сачратки, жувона газагўт, ёввойи сабзи, қора зира, тоғ петрушкеси, ёввойи зира, зарпечак, *анисун*², зиғир, мирра, ҳулба ва зира уруғларидан тайёрланади. Шунингдек, утлардан: каклик ўти, зуфо, тоғжамбил, канавча, қорачайир, луфо, сунбул, ялпиз, лимонўт, говзабон, фаланжамушк ишлатилади.

Мевалардан: анжир, майиз, хурмо, жилонжийда, сабистон ёки уларга яқин бўлганлардан: асал, каллақанд, шакар ҳам ишлатилади. Қайнатмаларни моддаларни етилтириш учун уларнинг хилига, сифатига ва совуқлик даражасига қараб тайёрланади.

Қайнатма сургиларга келсак, уларни таркиб қилиш қонунлари ҳаб ва иёражларни тайёрлаш қонунлари кабидир, фақат уларнинг ва қайнатма дориларнинг ичилиш миқдорлари орасида фарқ бор. [Иёражлар] қайнатма дориларга нисбатан латифрок, юмшоқрок ва ўзларининг табиатларига кўра энгилрокдирлар; улар мизожининг иссиқлиги, зарарли таъсирлари камроқ, ични сурувчанлиги эса тезроқ ва латиф моддаларга мувофиқроқдир. Чунки сурги дориларнинг кучи уларнинг моддасидан сув таъсирида чиқарилган бўлади. Шундай қилиб, уларнинг зич жисми латифга ўзгаради ва каймус

57a томирларига тушади ҳамда ўз хусусияти билан // ични суришга ёрдамлашади. Бу сурги ични тозалайди. У энгил бўлиб, қисқа муддат ичида таъсир қилади. Ични суриб бўлгандан кейин беморнинг баданида ғам, кўнгил айниши, шаҳватнинг йўқолиши, ташналик кабиларга сабаб бўладиган ҳеч нарса қолмайди. Агар меъданинг дағал қисмида ва ичак ўрамида ҳабдаги дорининг бир қисми ушланиб қолса, сурги [таъсири] такрорланиши мумкин.

Кимки ўша ҳабларни юта олмаса, уларга таркибида *сардоруж*³ бўлмаган содда қайнатмалардан таклиф қилинади. Булар эса хилтлар [бузилиши] камроқ ва улар майинроқ бўлганда яхшидир. Шунингдек, меъда ва мия елли ҳамда бугли хилтлар билан тўлганда ҳам яхши таъсир қилади. Энгил сургилар жумласида шундай қайнатмалар борки, уларни баъзи сурги дорилар билан кучайтирилади. Бунинг учун уларни майдалаб, қайнатиб, сузилади ва ичишдан олдин [асосий қайнатмага] қўшилади. Улар баъзи гализ хилтларни суриб чиқариш учун ишлатилади. [Ушбу *Қарободинда* маълум ва сақланиб қолган сургилар улардан фойдаланишни хоҳлаганлар учун миқдорлари билан, таъсир даражаси билан, барча хилтларни суриш хоссалари билан, қайнатмаларга солинадиган

микдорлари билан, уларнинг тузатувчилари ҳақидаги маълумотлар билан бирга берилди]⁴.

576 Қайнатма дориларни уларга // ҳожат тушгандагина таркиб қилинади. Масалан, савдо хилтини бутун танадан (иситма ҳолатидан ташқари) суриб чиқариш учун Кобул ҳалиласи, қора хинд ҳалиласи, девпечак, бистпоя, рум райҳонларидан қайнатма тайёрланади. Уларнинг вазнларини айнан [анвал] маълум қилганимдек олинади, кейин уларга тузатувчилари ва латиф сурги дориларидан қўшилади. Албатта улар юракни хурсанд қилувчи ва руҳни қувватлантирувчи дорилар бўлиши керак, токи савдо ўз ҳаракати ва ҳолатидан қўзғалишида эркин бўлсин. Шундайлардан лимонўт, говзабон, кизил гул, *хайрбавво*⁵, фаланжамушк қўшилади. Яна булар билан бирга тикилмаларни очувчи ва томирларни тозаловчи дорилардан рум арпабодёни, ғофит, зарпечак, петрушка уруги ва арпабодён қўшилади. Пишган мевалардан эса анжир, майиз, чучукмия илдизи яхшидир. Ўпканинг қувватини сақлаш учун ровоч, жнгар учун сачратки уруги [яхши].

Юрак учун ишлатиладиган хушбўй дорилар эса юкорида, юрак ва мия учун ишлатиладиган дорилар зикрида келтирилди. У дориларнинг каттикларини майдалаб, талкон қилинади ва девпечакдан бошқа барчасини сувга бир кеча ивитиб қўйилади ва эртаси куни уларнинг устига яна уч ратл

58a сув қуйилади // ҳамда бир ратл қолгунча қайнатилади, сўнғ қайноқлигича сузилади. Девпечакни қўл билан майдалаб, қайноқ сувга солиб, бир кеча қўйилади. Кейин матодан сузилиб, юкоридаги дорилар билан аралаштириб, тиндирилади. Тиник қисмини ажратиб олиб, бир қисмига хиёршанбар баргидан бир *уқия* солинади ва уни тиндириб, сузиб олинади. Қолган қисмига уч *уқия ширхушт*⁶ ва янтоқшакарларни тикан ва тупроқларидан тозалаб, аралаштирилади. Иссиқ кунда эрта тонгда ёки кун ботганда, совуқ пайтда эса сурги учун яхши ва қулай вақтида ичилади. Агар кўнгилайни бўлса, беҳи ва олмани сўриш ёки уларни ҳидлаш босади. Шунингдек, гул суви ёки куёшда қуритилган лойга шимдирилган сиркани ҳидлаш ёхуд тархун ва ялпизни чайнаш ҳам [фойда қилади]. Яна улар никковини билакка ҳам боғланади. Буларнинг барчаси жонни тинчлантиради, табиий руҳни қувватлантиради ва уни жамлайди ҳамда унинг юкорига кўтарилишига йўл қўймайди. Шунингдек, қайнатмалардан кейин беҳини чайнаш ва унинг сувини

сўриб ичиш ҳам яхши, агар унинг [қайнатманинг] таъсири секин бўлса. Шунингдек, ҳаблардан кейин [агар уларнинг эригандан сўнг тушиши секинлашса] меъданинг оғзини мустаҳкамлаш учун ҳамда [дорининг] меъда куйи қисмига тушишига қадар оғзини сиқиш учун [ҳам фойдали].

Иссиқ сувни қайнатма дориларнинг устидан хуплаб ичиш уларнинг қувватларини ювиш сабабли кесади. Ҳабларда эса аксинча. Чунки сув у ҳабларга ёрдам беради ва то таъсир қилгунларига қадар улар билан бирга бўлади. Булар содда қайнатмалар деб аталади. Агар кимдир уларни кучайтиришни

586 // ва ғализ савдони суришни хоҳласа, ичаётган вақтда уларга куйидагиларни кўшади: бир дирҳам эланган, лекин кукун қилинмаган ғорикун, бир ярим донақ *нефт тузи*⁷, учдан бир дирҳам турбит, бир донақ сақамуниё, бир донақ мастаки. Яхшиси уни бирор бир қайнатма дорининг бир қисми билан қориб, кейин қолган қисмида эритилади. Мазкур кўшимчани ҳаб шаклида, қайнатмани ичишдан икки ёки уч соат олдин ичилади. Агар савдо сафронинг куйишидан туғилган бўлса, мазкур қайнатмага сарик ҳалила, сано, шохтара ва эрманлардан кўшилади. Агар [савдо] балғамнинг куйишидан туғилган бўлса, уларга турбит, балила, омила, сардоруж, занжабил ва иёраждан кўшилади. Шунингдек, агар иллат иккита хилтдан ёки ундан кўпроқ хилтларнинг аралашмасидан пайдо бўлган бўлса, қайнатма шуларга мувофик ҳолда таркиб қилинади. Агар [дард чақирувчи] бирор аъзонинг ўзида мустаҳкам жойлашиб олган бўлса, қайнатма бутун танага фойдали дорилардан кейин ўша аъзо учун фойдали [дори] кўшилади. Масалан, агар [дори] бўғин касалликлари учун бўлса, унга савринжон, бузайдон, мохизаҳралардан кўшилади, унинг иловасига эса Абу жаҳл тарвузи эти ва ҳабб ун-нил кўшилади. Шунингдек, агар кўкракни ҳам тозаламоқчи бўлинса сунбулсоч, гулхайри уруғи ва илдизи, ҳиссоп, жилон жийда, сабистон олхўриси, чучукмия илдизи, майизлардан кўшилади ҳамда унинг таркибидан

59a ҳалилаларни чиқариб, уларнинг ўрнига бинафшадан кўшилади. // Агар [дори] иситмалар учун тайёрланадиган бўлса, унда ҳам ҳалилаларни олиб ташланади, чунки улар кўкракни қаттиқлаштиради ва ични суриб бўлгандан сўнг *мажорийларда*⁸

куруклик пайдо қилади, бу эса уларнинг торайиши ва тикилмалар пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Иситмаларни даволашдаги тадбирларнинг боши хилтларнинг чиришига сабаб бўлувчи тикилмаларни очишдир. Иситмаларда кўпинча ични юмшатувчи нарсалар билан сурги қилинади. Масалан, бинафша, мевалардан эса олхўри тамрҳиндий, ўрик, жийда, сабистон ва майиз билан. Тикилмаларни очувчи дорилардан эса сачратки илдизи ва уруги, ровоч, ғофит, зарпечак кабилар олинади. Шунингдек, агар мияни тозалаш керак бўлса, мазкур дориларни гул шароби билан ичилади ва унинг иловасига иёраждан кўлланилади. Агар меъда учун бўлса, эрман яхшидир, кора талок учун эса ковул илдизи, жигар учун эса итузум барги ёки шу каби дорилар тўғри келади. Ичаклар учун, яъни уларни гижжалардан, шиллик ва шишасимон рутубатлардан тозалаш учун ёки тери учун (уни кўтирдан тозалаш учун), ёхуд буйрак ва ковуқ учун – улардаги кум ва тошларни чиқариш учун ўша аъзоларнинг ҳар бирига хос бўлган дорилар олинади. Эҳтиёжга қараб бириси кўпроқ, бошқаси камроқ миқдорда кўшилади.

Нуқуъот (дамлама) дориларга келсак, улар содда қайнатмалардан латифрокдир. // Уларнинг содда қайнатмаларга 596 нисбати содда қайнатмаларнинг сардоруж билан қувватлантирилган қайнатма дориларга нисбати кабидир. Чунки қайнатиш ва пишириш дорилар қувватини чиқариб, уларнинг баъзи қисмларини сув билан аралаштиради ва ундаги латиф бўлган нарсаларни эритади, айниқса, агар дориларнинг мизожлари заиф ва юмшоқ бўлса, хусусан, қуввати девпечак ва бошқа шунга ўхшаш ўтларники каби.

Агар моддаларнинг қисмларидаги латифлик ва таркибдаги юмшоқлик шундай даражага етсаки, улардаги қувват эритмага ўтса (масалан, сачратки ва бошқа содда дорилардаги каби), кейин қаттиқ иситиш ва узок қайнатиш унинг (қайнатманинг) қувватини оширади. Дамлама дорилар қайнатилган дорилардан енгилроқ ва [совуқрокдир]⁹, чунки улар қайнатмалар сингари оловнинг иссиқлигини олмайди. Шунинг учун улар иситмалар ва иссиқ мизож учун мувофиқ келадилар ҳамда ёқимсиз таъм ва ҳидли дориларни хуш кўрмайдиган одамларга яхшидир. Иситмаларда [бериладиган] дамламалардан кўпинча ични юмшатиши, ҳароратни тушириши ва иситмадан бошқа ҳолларда эса моддаларни аста-

секин суриб чиқариши кутилади. Иситмаларда қўлланадиган дамламалар ичида мева дамламалари ҳам бўлиб,

60a уларга гул сувида ивритилган сабистон, тамрҳиндий, олхўри, ўрик // хиёршанбар, жийда кабилар киради. Яна уларнинг аччик семиз анор суви билан тенг миқдордаги ширхишт, янтоқшакар, шакар, гул шароби ёки бинафша шаробининг ширин-нордон аралашмасидаги [ивитмасини тайёрлаш мумкин] ва бу дори дамламаларнинг латифроғи ва яхшироғи бўлади. Шунингдек, яна хиёршанбарнинг сиқиб олинган сачратқи сувида ивритилган барглари, итузум барглари суви ҳамда арпабодён суви жигар касалликларида [берилади]. Яна шохтара, зарпечак, қўйпечак ва сачратқиларнинг сувларини қўтир ва қичималарда, шунингдек, ҳароратли моддаларда берилади. Уларнинг қувватини ошириш учун эса устига сақамуниё, бинафша ва сариқ ҳалилалардан қўшилади.

Дорилардан тайёрланадиган дамламаларга келсак, улар ва қайнатмаларнинг таркиби баробардир. У дориларни оғзи қаттиқ ёпиладиган шиша идишга солиб, уларнинг устидан икки ёки уч бармоқ баландлигида кўмадиган миқдорда сув қуйилади ва кун давомида қуёшга қўйилади. Тунда эса лойга ёки юнгга ўраб, сақланади. Уч кундан кейин ичишга тайёр бўлади, шунда сувларини қўл билан сиқиб олиб, латтадан сузилади ва [эхтиёжга қараб] кучайтирилади ёки йўқ. Алойни дамламада ивителиди.

60b Дамламаларни меъда ва мияни тозалашда ишлатиш мумкин. // Кўп беморлар учун алой дамламасини ичиш касалликнинг ўзидан кўра оғирроқ. Агар уни ичишга зарурат туғилса, ундан ҳаб тайёрлаб, ҳар бир ҳабга қиёмдан қобик кийдириш керак. Шунингдек, [алойни] дамлашдан олдин бир соат ивителиб қўйиш керак.

Яна майдаланган турбитни ҳам ивитиш мумкин. Унинг қуввати сувга ўтиши учун бир кунга офтобга қўйилади. Шунда унинг ичида эриган барча нарсалар [турбитнинг] сути, елими ва баъзи кичик қисмлари билан аралашади. Сўнг бу суюқлик офтобга қўйиб қуюлтирилади. Натижада у латиф ва енгил дорига айланиб, хавфлиликдан йироқ бўлади. Худди шу каби уни (дамламани) сариқ ҳалила билан ҳам тайёрласа бўлади.

БЕШИНЧИ БОБ. ХУҚНАЛАР, ШИЁФЛАР ВА ФАРОЗИЖЛАР¹

Ични сурувчи хуқналарнинг таркибларига келсак, улар кайнатмаларнинг таркибларига яқиндир, чунки улар ҳам ични сурувчи ва латифлаштирувчи дорилардан тайёрланади. Уларнинг таркибига кайнатмаларда бўлгани каби сардоруж қўшилади. Лекин сурги дориларнинг хуқналар таркибига кирмайдиганлари ҳам бор, алой ва ҳалилалар шулар жумласидандир. Баъзи хуқна дорилари латифлаштирувчи ва сирғалтирувчи кайнатмаларнинг таркибига қўшилмайди, улар енгил юмшатувчи бўлиб, иситмаларда, ичаклардаги шишларда ва ахлат қуруқлигида ишлатилади. Уларни юмшатиш ва майинлик билан сурувчи нарсалардан ҳам олиш мумкин.

б1а // Улар бинафша, тугмачагул, нилуфар, темиртикан, зиғир уруғи, гулхайри, арпа, кепак, жийда, сабистон, лавлаги, сачратки барги, чучукмия илдизи, майиз ва шу кабилардир. Шунингдек, яна хўл-совуқ мизожли ёғлар билан ҳам хуқна қилинади. Буларга бинафша ёғи, нилуфар ёғи, бодом ёғи, *бухтаж*², янтоқшакар, хиёршанбар ва шакар қўшилади. Иссиқдан³ бўлган куланжда карам. кашқарбеда, мойчечак ва бурақ қўшилади. Совуқдан бўлган куланжда ва совуқдан бўлган бошка касалликларда суюлтириб эритиш билан ични сурадиган ва кучли бўшаштирувчи нарсалардан ишлатилади. Улар луфо, газгаўт, бўймодарон, ялпиз, турбит, Абу жаҳл тарвузи, бистпоя, кашқарбеда, анжир ва унинг барги, майиз, каклигўт, темиртикан, наша уруғи, исирик, арпабодён уруғи, петрушка, зира, рум арпабодёни, тоғ райҳони, майдаланган канакунжут ва шу кабилардир. Шунингдек, яна иссиқ мизожли ёғлардан ҳам хуқналар тайёрланади, улар: зайтун ёғи, ясмин ёғи, шаббўй, аччек бодом, зиғир уруғи ёғи, асал суви, қанд ва *муррий*⁴ кабилардир. Уларга яна турбит, Абу жаҳл тарвузи эти, хинд тузи, говшир, *сакбинаж*⁵ (эрон қавраги), муқл, қаврак елими, қундуз кири қўшиб, эҳтиёж бўлганда, касалликнинг енгиллиги ва огирлигига қараб истеъмол қилинади. [Бунда] уларни таркиб қилиш қонунлари ва улар орасидаги нисбатларга риоя қилинади.

Агар [дори] сурункали бўгин касалликлари учун бўлса, латифлаштирувчи дорилардан назлаўти, занжабил, тоғжамбил, дафна меваси,

616 канавча // арча бужури, ковул илдизи кабилардан кўшилади. Бўгин касалликларида махсус ишлатилувчи сурги дориларга савринжон, бузайдон, мохизаҳралар киради. Агар савдони ҳам суриш керак бўлса, уларга яна девлечак ҳам кўшилади. Агар гижжаларни [тушириш] учун ҳукна қилинмоқчи бўлинса, уларга махсус дорилардан кўшилади. Булар Абу жаҳл тарвузи эти, турбит, хинд тузи, сода, шафтоли барғи суви, тут илдизи суви, анор пўстлоғи, китрон, зайтун ёғидир.

Бачадоннинг совуқлиги ва каттиқлигида эса, ҳушбўй дорилардан ушна, тоғжанбил, сунбулларни латифлаштириш ва юмшатиш учун кўшилади. Ёғлардан ёнғоқ ёғи, сақич дарахти меваси ёғи, канақунжут ёғи, зайтун, аччиқ бодом, наргис, сариеғ ишлатилади. Буларни стиракс ва муқл билан бирга бошида ва охирида ҳукна қилинади. Шунингдек, яна мазкур ёғларни иссик мизожли дамламалар билан буйрак ва қовуқ совуқлигида ва улардаги каттиқ шишларда ҳукна қилинади. Елдан пайдо бўлган қуланжда эса, елларни тарқатувчи ёғлар билан ҳукна қилинади ва уларга газাগўт ёғи, ясмин, наргис, гулсафсар, кундуз кири аралаштирилади. Ичаклар мизожининг бузилишида ва совуқдан заифлашишида гул ёғи ва бобуна ёғидан ўн дирҳамдан йигирма дирҳамгача олиб, уларнинг ҳар бирини ичакларни қувватлантириш учун эса иккисини ҳукна қилинади. Лавлагининг суви ва муррий билан эса чиқиндиларни чиқариш учун ҳукна қилинади. Шунингдек, тузланган балиқнинг сувидан ҳам ҳукна қилинади.

62a // Яна намақобнинг ўзи билан ҳам ҳукна қилса бўлади. Ҳукна қилишни инсонлар денгиз [бўйида яшовчи] тумшуғи қайрилган, кўп таом еювчи қушдан ўрганганлар. У қуш қорни тўйиб кетган вақтида денгиз суви билан ўзининг орқасига қийшиқ тумшуғи билан қорнидаги нарсалардан фориғ бўлгунча ҳукна қилади.

Ҳукна қилинадиган асбобнинг тузилишига келсак, найнинг узунлиги бир қаричдан узунроқ бўлиши, эни эса жимжилок қалинлигида бўлиши керак. Ички тарафи иккига бўлинади: кичик ва катта, уларнинг ўлчамлари нисбати учдан бир ва учдан икки қисм бўлади. Кичик най елларни чиқариш учун, каттаси эса суюқ ҳукна қуйиш учундир. Кичиги катта қисмининг охиригача бормайди, балки озгина ундан калтароқ бўлади, чунки жилд (суюқлик тўлатилган ҳажм) билан кичик най тешиги бир-бирига тегмаслиги керак, аммо иккинчи томондан иккови биргаликда охиригача (яъни

тана ичига) боради: кичик кисмда, найнинг оғзига яқин жойда яна бир тешик бўлиб, ундан хаво най ичига кира олади. Тешик иккита бўлиши мумкин, улардан бири ёпилиб қолса, бошқаси унинг ўрнига ўтади. Агар катта найда шундай тешик бўлса, хукна жараёни учун ундан ҳам яхшироқ ва хавфсизроқ бўлади. Зеро, бунда хукна дориси асбоб ичида тўхтаб қолмаслигидан ҳамда бирор сабабга кўра тешик ёпилиб қолиб, чиқиш мумкин бўлмаслигидан ёхуд ичакларда бирор нарса қолиб кетишидан сақланиш мумкин. Хукнанинг миқдори бир ярим ратлдан учдан икки ратлгача бўлади.

626 // [Хукна] илиқроқ ва [қўл куймас даражада] иссиқ қилиб тайёрланади. Қоринга юборилаётган суюқлик тўғри йўналишда бориши керак. Қоринга ётганда оғриётган тарафга [ётиш] керак. Буйракни озиқлантириш ва оздириш учун ёғлардан ва ёпишқоқ шўрвадан хукна қилинади. Ўша шўрвада бугдой, арпа, кўйнинг болдири, хўроз мояги ва нўхатни - жинсий қувват дориларини пишириш мумкин. Уларга яна иссиқ ёғлардан ҳам қўшилади ва жинсий қувватнинг совуқдан заифлашишида улар билан хукна қилинади. Яна хукналар ични қотирувчи уруғлар қайнатмаларидан ҳам тайёрланади, улар тарик, гуруч, майдаланган ясмик, майдаланган ва қовурилган арпа [бўлиб], улар билан баъзи ични боғловчи дорилар ҳам қайнатилади, масалан, *баллут*⁶ ва анор гули. [Қайнатмадан] қирк дирҳамгача олиб, сиркада қайнатилган ва гул ёғига аралаштирилган тухумнинг сариғи билан қуюлтирилади ва тозалаш учун уч дирҳамдан олинган елим, майдаланган крахмал, арман лойи, араб акацияси елими, кўрғошин упасини юборгандан сўнг, хукна қилинади. Агар ярадан қон кетса, тухум сариғини гул ёғида қуригунича қовурилади ва унга қуригунича дорилардан қаҳрабо, куйдирилган маржон, папирус қоғози кули, кундур талқони, бақам дарахти елимидан қўшилади. Агар оғриқ кучли бўлса, унга озгина афюн ва заъфарондан⁷ қўшиш мумкин. //

63а *Юмшоқ хукна*: бирга ўралган⁸ бинафша ва кепак, тозаланган ёки ўралган оқ гулхайри, нилуфардан бир ҳовучдан, бугдой бўтқасидан бир ҳовуч, лавлаги барги ва кўйпечакдан бир боғдан, сабистон [олхўрисидан] йигирма дона, Баст⁹ анжиридан беш дона, жийдадан ўн дона олиб, бир ратл сувда учдан бири қолгунича қайнатилади ва сузиб, испағул шираси, сирка, қизил шакар ва муррийларнинг ҳар биридан бир уқиядан қўшиб, хукна қилинади.

Иссик [мизожли] ҳукна учун луфодан уч дирхам, сариқ йўнғичқа ва майдаланган маҳсар меваси, зиғир уруғидан бир ҳовуч, кашқарбеда, мойчечакдан бир укия, укроп, газагут, карам барги, лавлаги барги, тоғ ялпизидан бир ҳовучдан, майдаланган бистпоядан¹⁰ ярим укия, зира, арпабодён уруғидан бир ҳовучдан, анжирдан ўн дона олиб, буларнинг барчасини беш ратл сувда икки ратл қолғунича қайнатилади, сўнг сузилиб, учдан икки ратлини кучайтириш учун куйидаги дорилар билан қўшиб, ҳукна қилинади, [улар]: Абу жаҳл тарвузи эти, антокий елими, ҳинд тузи - буларнинг ҳар биридан бир ярим донақдан, бурак ва ок турбитдан бир дирхамдан, каллақанд, ясмин ёғи, мурр - буларнинг ҳар биридан бир укиядан қўшилади.

Қоринни юмшатишда, қуланжда, ичакларни тозалашда истеъмол қилинадиган шиёфларга келсак, уларнинг юмшоқлик ва каттиқликдаги ҳолати ҳукналарники кабидир. Уларнинг сурғи ҳукналарига нисбати эса сурғи ҳабларининг ични юмшатувчи қайнатмаларга нисбати кабидир. Уларнинг (шиёфларнинг) тўғри ичакка кириши учун узунлиги бир бармоқ ўлчамида ёки ундан узунроқ бўлади. Агар қуланжни даволамоқчи бўлинса, худди шулар қулун ичаккача юборилади. Агар қуймуч оғриғи ва сон

б3б оғриқларини даволамоқчи бўлсанг, // оғриётган аъзога таъсири узоқроқ бўлиши учун *фурзажа*¹¹ қўйилади. Иситмаларда ишлатиладиган юмшатувчилар юмшоқроқ, совуқроқ ва оддий *риҳбин*¹² каби бўлади. У чиритилган сут зардоби ва қизил шакардан тайёрланган *нотиф*¹³ дан иборат. Агар унинг устига майдаланган туздан бир оз сепилса, у куюлади, сўнгра “сичқон ахлати” нотиф билан аралаштирилади, кейин бу дориларга ҳам майдаланган бурак қўшилиб, кучайтирилади. Сўнгра уларга яна гулхайри ва бинафшалардан майдалаб, солинади. Бу [дорини] ахлат қотишида буюрилади. Яхши шиёфлар қорда кучли музлатилган ёғ асосида тайёрланади. Шиёфларнинг энг кучлиси бинафша шиёфидир. [Таркиби]: бинафша, қизил шакар, риҳбин, буларнинг ҳар биридан беш дирхамдан, сақамуниё, турбит ва бурақлардан уч дирхамдан олинади. Кейинги учта дори таъсирда аввалги учтасига нисбатан кучли бўлиб, уларнинг миқдорларини камайтирилганда бошқалариники оширилади. Уларга яна ҳинд тузидан икки дирхам қўшилади. Туз миқдорининг камайтирилиши икки сабаб билан боғлиқ: уларнинг кучли қувватга эгалиги ҳамда мураккаб дори таркибида уларнинг таъсирига эга ва фойдада уларга ўхшаш

дориларнинг борлиги. Агар дориларнинг тўртталови ҳам кучли бўлса, [миқдори] камайтиради. Улар кучли сургига нисбатан камроқ олинади. Шакар ва рихбин эритилади ҳамда
64a дорилар // устига сепилиб, шиёфлар тайёрланади.

Ўткир дорилар совукдан бўлган қуланжда, орқани киздиришда ва балғамни ўз еридан суриб чиқаришда ишлатилади. Сурги дориларининг кучлиси ва тез таъсир килувчиси совундир, айникса, Раққа [совуни], агар ундан шиёф тайёрланса ва ишлатилса. Ёки [совун] қанд ва асал билан олов устида аралаштирилиб, унинг устига майдаланган туз, бурак, турбит, занжабил, Абу жаҳл тарвузи эти, сақамуниё ва бошқа шу каби сурги дорилардан қўшилади.

Елларни ҳайдовчи дориларга келсак, улар седана, зира, қундуз қири ва шу қабилар ёҳуд буларнинг иссиқ мизожли елимлар билан қоришмасидир. Улар (елимлар) говшир, сакбинаж, ушшақ, муқл қабилар бўлиб, ҳожатга қараб ва таркиб қилиш қонунларига мувофиқ нисбатда қўшилади.

Қуланжни даволовчи кучли шиёф [таркиби]: совун, говшир, муқл, ушшақ, ҳинд тузи, Абу жаҳл тарвузи эти, бурак, сақамуниё хабб ун-нил. Буларнинг барчаси фойдада ва қувватда бир бирларига баробар бўлганликлари учун улардан тенг миқдорда олинади. Елимларни газагўт сувида эритилади ва қолган дориларни майдалаб, элаб, уларни [елимлар] билан аралаштириб, шиёф қилинади. Майдаланган қанақунжут уруғи ва қаллақанддан ҳам қўшиш мумкин. Қувватини ошириш ва ўткирлаштириш учун қаллақанд билан сигир ўти аралаштирилади. Яна сон оғриғини даволашда уларга моҳизаҳра, турбит, анзирагўштхўр, занжабил, *артанисо*¹⁴, оқ қаррак ва савринжонлардан қўшилади.

64b // Қундуз қири ва афюндан [тайёрланган шиёфни] қуланж оғриғини босиш учун ишлатилади.

Шунингдек, яна иссиқ шиёфлар буйрақларни киздириш учун ҳам берилади. Уни хурмо, қаллақанд, иссиқ мизожли мева эти ва киздирувчи уруғлардан тайёрланади. Ички қотирувчи шамчалар меъдани ва орқа тешиқни мустаҳкам қилиш ҳамда тўғри ичакда ахлатни тутиб туриш учун ҳам ишлатилади. [Таркиби]: дуб ёнғоғи, анор гули, ақоқийё, юлғун бужури, *дзарра*¹⁵, гуруч, елим. Ичак шилиниши ва дизентерияда кўрғошин упаси, араб елими, бақам елими, заъфарон, қундуз елими, мурр, ликий ширасидан [тайёрланади]. Агар оғриқ кучли бўлса, уларга афюн қўшиш

мумкин. Уларни ишлатишда, хусусан, қувват заифлашган вақтда эҳтиёт бўлиш керак. [Фақат] оғриқ кучайгандагина ҳожат талаб қилган миқдорда ёки ундан камроқ истеъмол қилиш керак, ундан ташқари ҳолатларда эса мумкин эмасдир. Уни аъзо ичига шундай жойлаштириш керакки, тананинг юқорисидаги аъзоларга таъсир қилмаслиги керак, лекин шу билан бирга оғриқни тезда тинчлантирсин. Бу эса сезгиларнинг пасайиши ва беморнинг уйкуга чўмишига олиб келади. Бу ҳолат руҳнинг исталмаган ҳолда озод бўлиши билан кечади. [Шу боис], уни ишлатишнинг энг яхши йўли [шамчани] ипга боғлаб, оғриқ камайиши билан тортиб олишдир.

Фарозижларга келсак, улар сийдик ҳайдаш, ҳайз қонини юргизиш ва

65a бавосир касалликларида ишлатилади. Ҳайз қонини юргизувчи ва // томирларни кенгайтириб, очувчи дориларга артанисо, оқ ҳарбақ, тоғ ялпизи, фарфиюн, эрон кавраги кабилар киради. Улардан тенг миқдорда олиб, бир-бири билан аралаштирилади. Чунки улар таъсир қилишда, қувватда ва талаб қилинган манфаатда тенгдирлар. Кўзланган мақсад ҳосил бўлиши учун уларни пиёз суви билан қорилади ва шиёф ясалиб, кўтарилади. Қон кетишини тўхтатиб, юқорида зикр қилинган томирларни беркитувчи дориларга келсак, улар сурма, мози, укроп, ақоқиё, тинкор, бурак, кундур елими, анор гули кабилардир. Бу дорилар ҳам таъсирда бир-бирига яқин бўлганликлари учун уларнинг вазнлари тенг миқдорда олинади. Мизожининг иссиқлиги учун фақат кундурдан камроқ олинади. Буларнинг барчасини араб елими билан аралаштириб, четан уруғи катталигида кичик-кичик шиёфлар ясалади. Шунингдек, фироzijлардан аввал ҳомиладорликка ёрдам берувчи дориларни ишлатиш мумкин. Уларга хушбўй дорилар, елимлар ва бошқа шу каби моддалар киради. Яна шиёфлар қорин оғриғида ҳам ишлатилади. Уларни Абу жаҳл тарвузи эти, қанбил¹⁶, ҳабб ун-нил, дармана, эрман, ўрикнинг аччиқ данаги, шафтоли баргининг сувига солинган алой билан кўшиб, тайёрланади.

ОЛТИНЧИ БОБ ҚУСТИРУВЧИ ДОРИЛАР

Қустирувчи дорилар бир неча турда бўлади. Бир тури сафрони кустиради, яна бир тури балғамни кустиради, яна бир тури савдони кустиради. Сафрони кустирувчи дориларга келсак, улар озуқалардан

б5б бўладилар: арпа, эти яхши пишган бодринг // билан тарвуз, сармак¹, исмалоқ, гулхайри, олабута, лавлаги барги, латиф гиёҳлар қайнатмаси, товук ва қўзичоқ оёқлари қайнатмаси, янги балиқ, *дуҳн ал-ҳилл*² ва янтоқшакар қўшилган шўрва шулар жумласидандир. Дориларга эса, булар кизил лавлаги, қайнатилган арпа суви, тарвузнинг кесилган ва майдаланган пўстлоғи ва илдизи, яна шунингдек, қуритилган тарвуз эти, арпа уни, бўзаси, рум исмалоғи уруғи ҳамда тарвуз уруғлари қиради.

Балғамни кустирувчи дориларга келсак, озуқалардан уларга *кишклар*³, хусусан, бугдой ва укропдан [тайёрланган] кишк, шолғом, сабзи, турп қайнатмалари, қайнатилган шамбала, маҳсар ёғи, *тариҳ* балиғи, муррий каби *кавомих*⁴, нордон ковул тузламаси, хардал ёғи, зайтуни ёғи ва асал қиради.

Дориларга эса, асал ва денгиз пиёзидан тайёрланган, турп ва укроп сувлари қўшилган сиканжубин, [бурақ, маҳсар ва турп уруғлари]⁵, ҳинд тузи, горчица, оқ харбақ қуввати қиради. Сўнггисини [олиш учун] уни турп ичига солиб, бир кеча қолдирилади, кейин ажратиб, турп суви ишлатилади.

Савдони кустирувчи воситаларга озуқалардан *исфидбожлар*⁶ ва *зирбожлар*⁷ ҳамда барча майдаланган ва майин таомлар мансуб. Дорилар эса асалли сиканжубин, асал суви, ковул сиркаси, ширин шароб, канкар елими,

бба нефть тузи, сариқ турбит ва // бурақдир. Буларнинг жинсидан бўлган ҳар бир нарса юқоридаги хилтларнинг бири чегарасидан ўтганда ва тозалашга ҳожат тушганда истеъмол қилинади. Агар хилтлар таркибланган бўлса, ўша жинсдаги [воситалар] ҳам таркиб қилинади. Аввал озуқалар берилади, сўнгра дорилар буюрилади. Уларни эса ҳожатга қараб таркиб қилинади ва озуқалардан сўнг берилади. Агар хилтлар меъда бўйлаб ёйилган бўлса ёки ҳаддан зиёд ғализ ёки ёпишқоқ бўлса, озуқалардан аввал дорилар берилади, кустирувчи кучли дориларга харбақ, етмак, *Яман*

*риқоъси*⁸, кустирувчи ёнгок киради. Буларнинг истеъмоли бизнинг замонимизда тарк қилинган. Кимки уларни истеъмол қилишни хоҳласа, аввало танани ва хилтларни, кўкрак ва ичакларни ҳўллаш билан тайёрлаш керак. Буни эса юмшоқ шўрвалар ва ширин ёғлар билан шундай қилинадики, дориларнинг ҳаракати чўзилиб, хилтларни латифлаштириб, тез чиқиб кетишини осонлаштиради. Бу дориларни ҳожатга қараб, қусишга ўрганган ва табиати шуни кўтарадиган кишилар истеъмол қилади. Бу амал учун энг яхши вақт ёз фаслидир.

Балгамни қустирувчи дори: укропдан бир дирҳам, канкар елимидан худди шунча, сарик турбитдан ярим дирҳам. *Бошқа хили:* ҳинд тузидан бир

666 дирҳам, // турп уругидан икки дирҳам олинади.

*Сафрони*⁹ *қустирувчи дори:* арпа сувидан бир ратл, рум исмалогги сувидан икки уқия, тарвуз илдизининг суви ва бодринг илдизи сувидан бир уқиядан, хамиртуруш тузидан бир дирҳамдан олиб, сиканжубин ва бухтаж ёғи билан ичилади.

Бошқа хили: Канкар елимидан бир дирҳам, янтоқшакардан уч дирҳам олиб, аралаштириб, ҳаб қилинади.

Савдони қустирувчи дори: ҳинд тузи, сарик турбит ва бураклардан бир дирҳамдан, таратизакдан ярим дирҳам олинади.

ЕТТИНЧИ БОБ ЯЛНАДИГАН ДОРИЛАР

Яланадиган дориларга келасак, улар ҳўл нарсалардан бўлиб, ёпишқоклиги юпқа пастила кабидир. Уни қошиқ билан оғизга солинади ва ундан эриганини оз-оздан, томоқдан ўтиш муддатини чўзиб, ютилади. [Кейин] ўпкага шимилади. Бу эса ҳўлликни латиф ҳолда оқизиб, чиқаради, хусусан, ётганда ва ухлаганда. Бу дорини ўпка ва кўкракни юмшатиш ҳамда улардаги рутубатларни пишириш ва йўқотиш учун, шунингдек, овоз чиқариш ҳамда нафас олиш аъзоларидаги дағалликларни кетказишда ишлатилади. Булардан ташқари, [дориларнинг] яна совуқ мизожлилари ҳам бўлиб, [улар] қуруқ йўталдаги дағалликни кетказиш ҳамда заиф назлаларни кучайтириш учун ишлатилади. Бунда [дорилар] улар (наزلалар) билан аралашиб, нормал ҳолга келтиради. Таъсирига келсак, совуқ мизожли шилликсимон [моддалар] фойдалидир.

Совуқ шиллиқлар ва ёғсимон нарсаларга зигир уруғи, беҳи уруғи, гулхайри уруғи, бинафша ва семиз ўт уруғлари, хиёрайн, сутчўп, кўкнор, ёввойи гулхайри уруғлари, ковок уруғи, бодом, пўсти тозаланган кунжут ва уларнинг ёғлари, жийда, сабистон, крахмал, араб елими, катиरो елими, чучукмия шираси, хиёршанбар

67a меваси, янтоқшакар ва шу кабилар киради. // Улардан яна иссиқ мизожлилари ҳам бўлиб, рутубатларни етилтириш, латифлаштириш, уларни парчалаш ва суриб чиқариш учун ҳиссоп, гулсафсар, санавбар уруғи, аччиқ бодом, бурчок, сумбулсоч, каклигўт, мурч, узунмурч, чучукмия илдизи, заъфарон, зигир уруғи, сариқ йўнғичка, чигит, денгиз пиёзи, хурмо, анжир, майиз, асал, каллақанд ва шу кабилар ишлатилади. Улардан ҳожатга қараб таркиб қилинади, айниқса, йўтал турларига ва мизожларга қаралади. Яланадиган дорилар шу йўсинда тайёрланади. Уларни таркиб қилиш усул ва қоидалари ўзгармайди, қачонки содда дорилар хатарни якка ҳолда дафъ эта олмаса.

Совуқ мизожли яланадиган дори: курук йўтал, иситма, кўкрак қафаси билан ўпкада аччиқ ва ўткир моддалар йиғилишида ишлатилади. [Таркиби]: ширин бодом мағзидан ўн дирҳам, хиёрайн уруғи, таррак, ковок, семизўт ва сутчўпларнинг ҳар биридан беш дирҳамдан, араб елими, катиро елими ва крахмалларнинг ҳар биридан тўрт дирҳамдан, кўкнор уруғидан уч дирҳам олиб, уларни майдалаб, хинд тарвузи сувида эритилган ва тиндирилган эллик дирҳам таранжубин билан аралаштирилади. Кейин йигирма дирҳам ширин бодом ёғидан қўшилади, кўкнорни эса назлани парчалашга кучли эҳтиёж тушгандагина кўпайтириш мумкин. Ичиш миқдори беш дирҳамдан бир исторгача.

Тозаловчи яланадиган дори: санавбар уруғидан қирк дирҳам, тозаланган аччиқ бодом мағзидан қирк беш дирҳам, чучукмиядан йигирма беш дирҳам [олиб], керак миқдордаги асал билан қорилади.

Балғамни етилтирувчи дори: ўн дирҳамдан зигир уруғи, бурчок ва тозаланган бодом мағзи, санавбар уруғидан беш дирҳам, майдалаб талқон қилинган чучукмия илдизидан етти дирҳам, араб елими ва катирулардан уч дирҳамдан олинади, буларни ҳожатга қараб манна ёки каллақанд билан аралаштириб, яланадиган дори [тайёрланади].

676 // Етилтирилган яланадиган дорилардан мақсад шуки, уларнинг [таркибларидаги] аччиқ бодом ширини билан алмаштирилади ва икки ратл асал, манна, шакар ҳамда майдаланган чучукмия қиёми билан қорилади. Санавбардан озроқ қўшилади, кейин улар араб елими ва катиरो билан аралаштирилади; шу билан тозаловчи яланадиган дорилардан фарқ қилади. Бу мисолни бошқа таркиблар учун ҳам эътиборга олиш керак. Яна шуни билиш лозимки, йўтал касалликларида ғализ моддаларни кўкракдан чиқариб ташлаш фақат латифлаштирувчи ва тозаловчи воситалар билан бўлмай, балки йўтални босувчи ёпишқоқ ва юмшатувчи дорилар ҳам қўшилади. Нафас йўли ҳам бундан юмшайди ва ўтказиш хусусияти яхшиланади. [Дори] тайёрланаётганида аҳамиятли битта қисми бошқаларидан [таъсирда] шундай устун бўладикки, агар хилт кўпайса, аммо йўтал айтарли зўр бўлмаса, беморга кучли тозаловчи [кустирувчи] дори берилади. У асал ва асалдан тайёрланган сиканжубин билан аралаштирилган гулсафсар илдизи ва гориқун бўлиши мумкин. Бирок, йўтал қаттиқ ва давомли бўлиб, хилт (балғам) эса кўп бўлмай, жуда айниган бўлмаса, оз миқдорда зиғир уруғи, *йўнғичқа*, чучукмия шираси, анжир “сути”, олхўри елими ва катиरो билан қўшилган узум шинниси ва шу каби тозаловчи воситалар тутган ёпишқоқ дори берилади. Агар [юкоридаги] икки ҳолат бирдек [мавжуд] бўлса, у ҳолда [ҳар бир ҳолат] дориси ҳам тенг олинади.

САККИЗИНЧИ БОБ ҚУРС (КУЛЧА) ДОРИЛАР

Кулча дорилар ҳам турли мақсадлар учун таркиб қилинадиган мураккаб дорилардан бўлиб, улар маъжунлар каби узок муддат сақланишга мўлжалланмаган, худди мураккаб элаки дорилар каби [тайёрланган] захоти

б8а истеъмол қилинади. // Улар қувватларининг тезда йўқолишн ва таъсир кучларининг ичига қирувчи ҳаво кайфиятидан бузилиши сабабли у [дори]ларни келажак учун сақлаб бўлмайди.

Кулча дориларнинг совуқ [мизожли]лари ҳам бўлиб; уларни мизожнинг иссиқлигида ва қаттиқ иситмаларда тайёрланади. Бунинг учун семизўт, сутчўп, хиёрайн, кизил гул, нилуфар, бинафша, зирк, сандал, табошир, кофур ва шу кабилар ишлатилади.

Дориларнинг яна иссиқ [мизожли]лари ҳам бўлиб, ичаклардаги тикилмаларда, уларнинг қаттиқлашуви [яъни шишлар]да таркиб қилинади. [Бунинг учун] анисун, арпабодиён, мастаки, сунбул, қорачайир, гофит, эрман, зарпечак, ровоч илдизи, лакк ва шу кабилар олинади. Кулча дорилардан яна иссиқ ва совуқ дорилардан [тайёрланганлари ҳам] бўлиб, уларни мураккаб иситмаларда истеъмол қилинади. Улардан яна қонни қамовчи, ични боғловчи ва қурук яраларни битирувчилари ҳам бордир. Биз кулча дориларнинг ҳар хил турдаги нусхаларидан мисол тариқасида келтирамыз.

Кофур кулчаси – иссиқдан бўлган иситмалар ва ҳароратли *хафақонда*¹ ишлатилади. Табошир, қизил гул, оқ сандал, хиёрайн уруғи, сачратқи, сутчўп, семизўт ва седаналардан тенг олиб аралашманинг бир мисқолига аралаштирилади ва майдалаб ярим тассуждан бир тассужгача кофур қўшилади ва бир *шаъирдан*² ярим *қийротгача*³, хожатга қараб олинган олманинг суви билан [аралашма] қорилиб, юлқа кулчалар ясалади ва сояда қуритилади. [Бунда] моғорлашдан саклаш керак. Ичиш миқдори бир мисқол. Қизил гул, сандал, табоширларни юқоридаги беш хил уруғлар билан баробар миқдорда олинишининг сабабига келсак, у икки турдаги дорининг ҳар бирини

686 кўпайтириш керак, чунки улардан бири фойдани кўпайтиради. // иккинчиси уларнинг қувватини камайтиради. Шу боис, уларнинг вазлари тенглаштирилади. Кофурдан эса, қувватининг кўплиги учун жуда ҳам кам солинади ва унга яна марварид ҳам қўшиб, кулчалар унинг номи билан аталади.

Жигар мизожининг совуқлашишида ва ундаги тикилмаларда ровоч илдизи кулчалари берилади. [Таркиби]: сунбул, мастаки, гофит шираси, эрман, арпабодиён уруғи, анисунларнинг ҳар биридан икки дирҳамдан, ровоч илдизидан эса ўн дирҳам олиб, бир мисқол [ваззли] кулчалар қилинади ва бир донадан ичилади. Жигар кулчасидаги ровоч илдизи миқдори меъда кулчасидаги гул миқдори кабидир, чунки аввалгиси жигарга, кейингиси меъдани [даволашга] ихтисослашган. Худди талок касаллиги учун бериладиган панжангушт кулчасидаги панжангушт каби. Унн эътиборга олиб, [таркиб ва тартибига] амал қилиш керак.

Панжангушт кулчаси: иситма билан кечадиган қораталок касали учун яхшидир. Панжангушт уруғидан ўн дирҳам, юлғун

бужуридан худди шунча, сачратки уруғи, семизўтларнинг ҳар биридан беш дирҳамдан олиб, уч дирҳам вазнли кулчалар ясалади.

Уд кулча дориси: совуқдан бўлган қусиш ва ич кетишда берилади. [Таркиби]: кундурдан уч дирҳам, гулдан олти дирҳам, уд, қалампирмунчок, сукк, сунбул, ейиладиган лой, табоширлардан бир дирҳамдан, кабобадан икки дирҳам олиб, бир мисқоллик кулчалар ясалади. Юқоридаги касалликнинг иссиқликдан содир бўлганида бериладиган кулча: кизил гул ва табоширдан бир дирҳамдан, татимдан уч дирҳам, тайёрланган зирадан бир дирҳам, сиркада ивителиб, қовурилган кашничдан икки дирҳам, писта пўстлогидан ярим дирҳам, мастакидан уч дирҳам, анор уруғи шаробидан икки дирҳам олиб, ҳаммасидан тўртта кулча дори ясалади.

Кизил гул кулчаси меъдани кучайтириш учун буюрилади. [Таркиби]:

69a кизил гулдан ўн дирҳам, чучукмия қиёмидан // икки дирҳам, сунбул *ат- тибдан*⁴ бир дирҳам, мастакидан худди шунча олинади.

Бошқа хили - балғамдан бўлган иситмалар учун. Сачратқи уруғи, кизил гул ва говзабондан уч [?] ⁵, гофитдан бир мисқол олиб, чучукмия қиёми билан қорилиб, кулчалар қилинади. Унга яна зарпечак, хиёрайн, анисун, эрман, арпабодиён уруглари, чучукмия илдизи ва шу кабилардан ҳам қўшилади. Кимки мана шу нусхалар орасидаги [микдорий] ихтилофни ва Қарободинларда кўплигини сезган бўлса, уларнинг орасидаги фарқни кўради. Агар у [дориларнинг] барчасини маълум бир касаллик учун ишлатмоқчи бўлинса, билгилки, у дорилар орасидаги фарқлар касалликнинг ҳолатидаги фарқлар сабабидир. Касаллик тез кечувчи, суст, ўткир ва сурункали бўлиши ва [шунга қараб] дорилар таркибидаги иссиқ ва совуқ, ғализ ва латиф ташкил қилувчиларнинг миқдори ҳар хил, яна улар содда ёки мураккаб, оз ёки кўп бўлиши мумкин. Шунингдек, беморнинг аҳволидаги ихтилофлар, яъни қувват ва заифликдаги, касаллик даврларидаги [бошланиши, пасайиши ва охиридаги] ҳолати, беморлик вақтида содир бўлиши мумкин бўлган тасодифлар ҳам ҳисобга олинади.

Қадимгилар касаллик белгиларининг кўриниши ёки уларнинг йўқлигига қараб беморга ҳар хил мураккаб дориларни ҳар замонда, ҳар куни ва ҳар соатда тайёрлаб беришга мажбур бўлганлар. Бундан беморнинг руҳий ҳолати тинчланган. [Табиб] дори

таркибига бирор нарсани лозим топса, қўшган ёки камайтирган. У ўзи истаганича, хоҳлаганини усул ва қонунларга амал қилган ҳолда таркиб қилган.

696 // Қизил гул кулча дориси жуда яхши дорилардан бўлиб, айниқса меъда касалликлари, хусусан, сурункали ва мураккаб иситмадан [кейин беморнинг] заифлашишида фойдали, зеро, бунда меъда заифлашиб кетган бўлади. У дори эса меъдани жуда кучли қувватлантириб, унинг ҳолатини ислоҳ қилади.

Иситмаларда меъдани қувватлантиришга зарур бўлган гулнинг меъдага ўша ҳолатда кучли мувофиқ келиши, иситмасиз ҳолатларда унга ҳалиланинг тўғри келиши кабидир, агар ҳалила ачитки бўлса. Улар атрифулларнинг асосидир, шу каби кизил гул ҳам қизил гул кулчаларининг асоси бўлиб, улардаги гул миқдори кўпайтирилиб, ичиш миқдорида бир дирхамга етказилади. Қизил гулга энг аввал қўшиб, аралаштириладиган нарсалардан бири - яримдан тўртдан бир нисбатгача миқдорда чучукмия илдизи ва сумбулдир. Ундан сўнг эса дори нусхалари иситма турига қараб фаркланади. Баъзида унга сийдик ҳайдовчи совуқ мизожли дорилардан, баъзида эса иссиқ мизожли дорилардан ҳожатга қараб қўшилади.

Ични боғловчи кулчаларга келсак, улар сафрони тутиб турувчи ёки балғам сурилишига тўскинлик қилувчи дорилардан ясалади. Улар озиклантириш аъзоларининг бўшашганида фойдали ва қонни тўхтатади. Шунингдек, ёпишқоқ яралар ва жароҳатларни тузатади.

Сафроли ич суришини ислоҳ қилувчи дориларга келсак, улар совуқ мизожли ични боғловчи ва гализ моддаларни суюлтирувчи нарсалардан сандал,

70a // кофур, қуритилган кашнич, кўкнор, сутчўп уруғи, табошир, мингдевона уруғи, кизил гул, ҳисрим⁶, татим⁷, ёввойи шовул уруғи, анор гули, зирк, семизўт уруғи ва шу кабилар.

Балғамли ич суришини ислоҳ қилувчи [кулчаларга] келсак, уларга барча буриштирувчи, иссиқ мизожли, кучли қуритувчи дорилар [киради]: кундур, сиркада тайёрланган жувона, тўпалоқ ва ровоч ҳамда жамики иссиқ мизожли зираворлар; уларга кучли боғловчи дорилардан: анор гули, дуб ёнғоғи, ақокиё, казмозак⁸, тайёрланган темир чирки, жингак, мирта уруғи, майиз уруғи аралаштирилади. Иссиқ мизожли, оқизувчи дориларга жувона, зира

ва анисун киради. Булар [кулчаларга] рутубатларни сийдик йўлларига ҳайдаш учун [айникса, уларда тикилмалар бўлса], кўшилади.

Қон кетишини ислоҳ қиладиган нарсаларга келсак, булар: қаҳрабо, маржон, *шодана*⁹, садаф, туянинг куйдирилган шохлари, ақокиё, араб акацияси, *таросис*¹⁰, араб елими, табошир, арман лойи, лой, анор гули, мингдевона уруги, лакк, катиरो ва жамики совуқ мизожли боғловчи ва тозаловчи нарсалардир. Шилинган ерларга келсак, тозаловчи дориларнинг барчаси ишлатилади, улар: араб елими, крахмал, лой ва жамики елимловчи уруғлардир, агар улар ёпишқоқлик ҳолигача қовурилган бўлса. Ички яраларнинг ислоҳи учун тозаловчи [воситалар] тузатувчи дорилар билан аралаштириб, ишлатилади. Масалан, кундур, бақам дарахти елими ва шу кабилар.

Табошир кулчаси – сафрони иситма билан келганида суриш учун ишлатилади. [Таркиби]: кизил гул ва табоширдан ўн дирҳамдан, кўзиқулоқ,

706 тозаланган татим, сўмизўт уругидан беш дирҳамдан, // анор гулидан икки дирҳам, араб елимидан бир ярим дирҳам олиб, икки дирҳам [ваззлиқ] кулчалар ясалади.

Қаҳрабо кулчаси – қон кетишида ишлатилади. [Таркиби]: кизил гул, елим ва қаҳраболардан уч дирҳамдан, крахмал, арман лойи, маржон, табошир, чучукмия киёми ва анор гулидан икки дирҳамдан, араб акацияси елимидан бир ярим дирҳамдан олиб, мирта киёми билан қориб, кулчалар ясалади ва бир мисқолдан ичилади.

Маржон кулчаси – қон қусишда ишлатилади. [Таркиби]: араб елими, арман лойидан беш дирҳамдан, маржон, қаҳрабо, шоданалардан бир ярим дирҳам, чучукмия киёми, крахмал ва бақам дарахти елимидан икки дирҳамдан, мингдевона уруги ва долчиндан бир дирҳамдан олиб, уч дирҳам [ваззлиқ] кулчалар ясалади. Агар дорининг [таъсир] йўлини узайтириш керак бўлса, унга мингдевона уруги ва долчин кўшилади. Улардан бири қон туфлашда бўладиган йўтални босиш учун керак бўладиган қувватни дорига беради, иккинчиси эса унинг шимилишини узайтиради.

Пақ-пақ кулчаси – буйрак ва қовуқ яраларида фойда қилади: уларни юмшатади, ёпиштиради ва кучли оғриқларни қолдиради ҳамда сийиш пайтидаги ачишишни босади. [Таркиби]: бодринг

уруги, пақ-пақ доналари, ширин бодом пусти, чучукмия қиёми, крахмал, катиरो, арман лойи, араб елими, бакам дарахти елими, кундур елими – буларнинг ҳар биридан ўн дирҳамдан, петрушка уругидан икки дирҳам, афюндан бир дирҳам. Буларнинг барчасини аралаштириб, уч дирҳам вазнли кулчалар ясалади ва бинафша шароби билан ичилади. Бу нусхада петрушка уруги ва афюнлар маржон кулчасидаги долчин ва мингдемона уруглари кабидир ва худди ўшалар каби таъсир қилиши учундир.

71a // *Шилинишларда бериладиган кулча*: қизил гул ва қовурилган шовул уругидан уч дирҳам, қовурилган [араб] елими, крахмал ва катиролардан бир ярим дирҳамдан олиб, зигир уругининг шираси билан икки мисколдан кулча қилиб, беҳи қиёми билан¹¹ [аралаштириб], ичилади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ТАЛҚОН ДОРИЛАР ВА ҚАМОЙИҲЛАР¹

Талқон дориларга келсак, улар таркибига кирувчи содда дориларнинг қувватига қараб эмас, балки вазнига мувофиқ ҳолда таркиб қилинган. [Ташкил этувчилардан] баъзиларининг бошқаларига таъсири натижасида бошқа мизожли дори ҳосил бўлади, шу боис, уларни [тайёрланган] захоти, тез истеъмол қилинади. Уларнинг тез бузилишининг сабаби юмшоқлиги ва бўшлигидандир. Талқон қилиб ишлатиладиган дориларнинг кўпчилиги қуруқ ва буриштирувчи дорилардан бўлиб, уларни меъда ва ичакларни рутубатлардан тозалаш учун қап отилади. Ич қотиши ва сийдик тутилишида ҳам фойда қилади. Булардан бошқалари турли дори шакллари ёки кукун дори (*қамҳа*) сифатида ишлатилиши мумкин.

Аммо ични боғловчи, меъда ва ичакларни қуритувчи талқон дорилар ични боғловчи кулчалар кабидир, яъни улар кулча қилиб эмас, талқон шаклида ишлатилган, дейиш мумкин. Буриштирувчи талқонларга келсак, уларга арпа, бугдой, гуруч талқони, кунор дарахтининг меваси, дўлана, жийда, жингак, беҳи, олма, татим, зирк, мирта уруги, шом жингаги, кўкнор пўстлоғи, анор, нок, дуб ёнғоғи, майиз, семизўт уруги, араб елими, хурмо ва шакарқамиш қўшилади. Буларнинг ҳаммаси оқ ундан тайёрланган нон

716 талқони билан аралаштирилади // ва майдаланган новвот билан чучитилади. Меъданинг ругубатли ҳолати, бузилиши ва ундан пайдо бўлувчи ич кетишда кукун ҳолича ейилади.

Лой талқони –[ичакларда] сафровий колдиклардан пайдо бўлган шилинишларда фойда қилади. [Таркиби]: испағул уруғидан йигирма дирҳам, баргизуб, семизўт ва райҳон уруғларининг ҳар бирдан ўн дирҳамдан, араб елими ва арман лойидан ўттиз дирҳамдан. Уруғлар ковурилади, лой майдаланади, араб елимини эса қайнаб, тошиб кетмаслиги учун ковурилаётган вақтда аралаштирилмайди. Уруғларни лой ва араб елими билан ёпишиши учун хўлланади [Семизўт уруги кукун қилинади, лекин райҳон ва баргизуб уруғлари майдаланмайди, чунки уларнинг ёпишқоқлиги етарли ва майдаланганда йўқолади. Испағул уруғи майдаланганда бузилмайди]². Буларнинг барчаси аралаштирилиб, уч дирҳамдан эрталаб ва кечқурун истеъмол қилинади. Уни беҳининг сувн ёки киёми билан ичилади.

*Мақлиёсо талқони*³. Ичак шилиниши, иситма ва ичак оғриқларида [фойдали]: испағул уруғи, канавча уруғи, оқ кўкнор уруғи, шовул уруғи, семизўт уруғи, мирта дончалари, араб елими ва арман лойидан баробар миқдорда олиб, шовул уруғидан бошқа барча уруғлар ковурилади. Чунки шовул уруғи шилликли уруғлардан эмас. Уни шираси ёпишқоқ ҳолга келгунча ковурилади, лекин ундаги хўллик қуриб қолмаслиги керак. Испағулдан ташқари бошқа дорилар майдаланади, чунки [испағул] коринда оғриқ пайдо қилиши мумкин. Шунингдек, канавча уруғи ҳам майдаланмайди, чунки ундан кутилган мақсад маълум. Ғализ шилликлар [қуригач], кукун дори қилиниб, агар беморда йўтал бўлса, беҳи мураббоси ёки мирта мураббоси билан берилади.

Уруғлардан тайёрланадиган талқон дори – сийдикнинг ачиштириб келишида [берилади]. Пўсти ажратилган тарвуз уруғидан ўттиз дирҳам, пўсти ажратилган бодринг уруғи, ковок уруғи, семизўт ва кўкнор уруғларининг

72a ҳар бирдан ўн дирҳамдан, крахмал, // катиरो, чучукмия киёмининг ҳар бирдан уч дирҳамдан, мингдевона уруғидан икки дирҳам, ҳаммасининг вазнича шакар. Буларнинг барчаси кукун қилиниб, эрталаб ва кечқурун уч дирҳамдан бинафша шароби ёки гулоб билан истеъмол қилинади.

Қовуқни мустаҳкамловчи талқон дори. Бу дори сийдикни тутолмасликда [қаттиқ ташналик бўлмаганда] фойда қилади. Дуб ёнғогидан эллик дирҳам, кундурдан ўттиз дирҳам, қуритилган кашнич, арман лойи ва араб елимининг ҳар биридан ўн дирҳамдан олиб, уларни уч дирҳамдан эрталаб ва кечқурун ичилади. Худди шу касаллик учун бошқа хили: зира, кундур, мирта дончалари ва дуб ёнғогидан бир хил вазнда олиб, уч дирҳамдан ичилади.

Савринжон талқони: савринжондан бир дирҳам, бинафшадан икки дирҳам, бузидон, моҳизаҳра антоқийнинг ҳар биридан бир ярим донақдан, анисундан бир донак, кизил гулдан бир донак олиб, буларга ҳаммасининг огирлигига икки баробар миқдорда шакар қўшилади [ва Аллоҳ таолонинг изни билан ичилади]⁴.

ЎНИНЧИ БОБ

БОҒЛАМАЛАР, СУРТМАЛАР ВА КОМПРЕССЛАР

Боғламаларга келсак, улар мураккаб дорилардан бўлиб, асоси маъжунларники кабидир. Улар ташқи аъзоларга қўйилади ва уларга қаттиқ қилиб боғланади. Суртмалар эса тузилиши жиҳатидан боғламаларга нисбатан майинроқ бўлиб, улар аъзоларга суртилганда, сингиб, уларнинг сатхига ёйиладилар. Уларни [аъзога] ёпиштириш ёки боғлаш шарт эмас. Суртма дорилар хусусиятларига кўра латифроқ, тез сингувчан ва ёйилувчандир. Боғламалар эса гализроқ бўлиб, аъзо устида узоқроқ туради, иссиқликни ҳам узоқроқ ушлайди. Шунинг учун ҳам уларни эритиш ва етилтириш учун ишлатилади.

Компрессларга келсак, улар ҳўл ёки қуруқ бўлиб, ҳўллари иссиқ сув билан тўлдирилган қовуқ ёки иссиқ сув шимдирилган мато шаклида бўлади. Улар аъзо устига қиздириш ва ҳўллаш учун қўйилади. Юқоридаги сувларга эритувчи ва бўшаштирувчи дорилардан қўшиб, қайнатиш мумкин. Булар: тугмачагул, қашқарбеда, бобуна, бинафша, самсақ ва шу кабилар. Шунингдек, яна мазкур дориларнинг ёлғиз ўзини қайнатиб ҳам компресс қилиш мумкин.

726 Қуруқ компресслар киздирилган туз, // қум, тарик, кул, кепак ва шу каби нарсалар бўлиб, аъзоларни киздириш ва қуритиш учун қўйилади. Мана шу хилдаги компрессларнинг барчаси огрикларни қолдириш учун ишлатилади. Қуруқ компресслар яна

елдан бўлган оғриқларда ва совук моддаларда фойдали. Хўл компресслар эса санчикли кучли оғриқлар ва иссиқ моддалар учун яхшидир. Шунингдек, улар тери тешикларини очади, оғриқ бераётган хилтни тарқатади ва моддаларнинг ўткирлашувини босади; аъзоларни юмшатади ҳамда уларни моддаларнинг тарқалишига ва юқорига чиқмаслигига мослайди. Шу тарзда [аъзолар] шикастланишдан сақланади.

[Хўл компресслар] иссиқ ва хушбўй дорилардан долчин, ёввойи нордин, ушна, қалампирмунчок, хитой долчини, кичик қоқила, заъфарон ва шу кабилардан тайёрланади. Курук компресслар тайёрлаш учун [дорилар] майдаланади, қиздириб, ип матодан тикилган халтага солиб, аъзоларга қўйилади. Бу дори кўпинча бачадон ва меъдани даволашда, ич дам бўлиши, совук мизожнинг бузилишида ишлатилади.

Боғлама ва суртмаларга келсак, улар барча турдаги дорилардан тайёрланиб, ташқи ва ички касалликларнинг ҳаммаси ёки қарийб барчасида ишлатилади. Смолалар ва ёғли аралашмалар бундан мустасно. Улар яраларда ишлатилади ва малҳамлар деб аталади.

Иссиқдан бўлган шишларда қўлланадиган суртмаларга келсак, улар: [оқ ва кизил] сандаллар, *фуфал*¹, *момисо*², кизил гул, сирка билан аралаштирилган

73а кофур, кизил гул суви, кашнич суви, сутчўплардир. // Агар жигар учун ишлатиш керак бўлса, итузум, сачратки ва беҳининг сувлари олинади, агар талоқ учун бўлса, сирка, юлгун бужури, қурбақаўт ишлатилади, агар кўкрак учун бўлса, бинафша, гулхайри, арпа уни ва баъзи юмшоқ боғловчи нарсалар олинади. Агар қовук учун бўлса, смола ва ёғли аралашма ишлатилади. Асаб аъзолари совутилмайди ва улар учун тайёрланган суртмалардан юмшатувчи моддалар чиқарилмайди. Шариф аъзоларнинг суртмалари боғловчи ва хушбўй дориларсиз бўлмайди. Шунингдек, яна ҳар бир аъзо учун ўзига хос бўлган суртма тайёрланади. Масалан, савринжон бўгин суртмаларига, унлар ва кашнич – юмшоқ шишлар, ликий шираси кўз оғриқлари суртмасига, ақоқиё, ясиқ ва кашничлар эса қондан бўлган шишлар ва қўтирнинг, баргизуб эса сафродан бўлган шишларнинг суртмаларига солинади.

Совуқдан бўлган шишларда қўлланадиган суртмаларга келсак, улар: кашқарбеда, бобуна, тоғ райҳони, бўйимодарон, гулхайри,

укроплардир. Агар у [шишлар] жигарда бўлса, уларга сунбул, равоч илдизи, заъфарон, мурр ва шу кабилар кўшилади. Агар [шиш] талокда бўлса, уларга газাগўт, бурақ, каврак елими, ялпиз, ковул илдизларидан кўшилади³. Меъда учун эса уларга мастаки, цейлон долчини, эрман, кора чайирлардан кўшилади. Мояк ва аёллар кўкраги учун юкоридаги дориларга зира, эзилган майиз, сарик

736 йўнғичка // ва зиғир уругларидан кўшилади.

Орка тешикдаги [шишларда] суртмаларга мукл, туя ўркачи, иликлар, ҳайвон ва ўсимлик ёғларидан кўшилади.

Асаб аъзоларидаги шишлар ёки бўйинда бўладиган *ханозир*⁴ каби шишларда ишлатиладиган суртмалар учун юкорида айтилган дориларга гулсафсар илдизи ва смола қушилади. Яна шишларнинг барча турлари учун суртиладиган умумий дорилар ҳам бўлиб, улардан туз, кул, бурақ, сирка ва тўпалок кабилар, бўш шишлар учун; арча бужури ва сарв эса еллик шишлар учун; қалай ва кўрғошин упаси, ювилган тўтиё, совуқ мизожли кўкатлар суви ва ширалари саратон шишларида ишлатилади. Аммо яраларни пишириш учун эса елимловчи, мулойим нарсалардан ишлатилади. Улар зиғир уруғи, сарик йўнғичка, анжир, хамиртуруш ва шу кабилардир. Ични боғловчи суртмалар ич кетишида ишлатилади. Улар: мирта барги, анор пўстлоғи, анор гули, араб акациясининг елими, мурр, *ромик*⁵, кундур елими, тўпалок, беҳининг суви билан аралаштирилган қотган нон, мози, ток баргининг суви кабилардир. Мазкур боғламани иситма кўтарилган вақтда ишлатиб бўлмайди, чунки у тери тешикларини беркитиб қўяди ва ҳарорат ушланиб, иситмани янада кўтариб юборади.

Қоринни бўшатувчи ва қуртларни ўлдирувчиларга келсак, улар нил ўсимлигининг уруғи, *ҳаб ул-мулк*⁶, бурақ, седана, турбит, миср боқиласи, Абу жаҳл тарвузининг эти, мозаринюн, дармана, сақамуниё ва алой каби

74a дорилардир. Агар боғламани шафтоли баргининг суви, эрман исирик, // сигирнинг ўти каби дорилар билан тайёрланса, бу дори ёш болаларга яхшироқ таъсир қилади, уларнинг териларини юшматади ва дориларнинг қуввати уларнинг ичакларига сингийди. Уларнинг терилари кўймаслиги ва яра бўлмаслиги учун дорини коғозга юпқа қилиб суртиб, қоринга кўйилади.

Истиско ва фил касаллигида ишлатиладиган қуритувчи боғламаларга келсак, улар: кўй тезаги, мол тезаги, тўпалок, бурақ, арпа уни, юлгун кули ва сирка билан аралаштирилган садаф кулидир.

Синган, чиққан ёки эт урилган жойларга қўйиладиган боғламалар *муғос*, сарв, мирта, майдаланган мош ва ясмик, арман лойи, араб акациясининг шираси, икки хил (оқ ва қизил) сандал, фуфал, момисо, *буш*⁹ ва гулхайрилардан тайёрланади. Булар иссик ва совукдан бўлган бош оғригида ишлатиладиган суртмалар ҳамда иссик ва совукдан бўлган шишларда ишлатилувчи дорилар билан суртилади. Иссиқдан бўлган [касалликларда] эса, уларга яна ухлатувчи дорилардан кўкнорнинг барги, сутчўп, мингдевона, афюн кабилар қўшилади. Агар оғриқ жуда кучли бўлса ёки совукдан пайдо бўлган бўлса, ҳожатга қараб уларга кундуз кири, мушк, алой ва фарфиюнлардан қўшилади.

Тери касалликлари ва зийнатга тегишли суртмаларга келсак, уларга тозаловчи дорилардан бурак, кичи, етмак, фарфиюн, “денгиз кўпиги”, анжир дарахтининг куйдирилган пўстлоғи, седана, *тафсие*⁹, бақа жўхориysi, сирка, зарних, нефть ва шу кабилардан қўшилади.

Қичима, кўтир ва бош яраларида ишлатиладиган суртмалар эса, 746 тозаловчи ва совук ҳамда буриштирувчи ва ҳўл дорилар, юмшоқ, // битирувчи тортувчи, оғрикни қолдирувчи, терини юмшатувчи ва хилтларни ҳўлловчи дорилардир. Шунинг учун бундай мураккаб дорилар кўп. Улар мақсадга қараб фарқланадилар, уларга бўлган ҳожатнинг фарқлиниши уларнинг тури ва табиатига боғлиқ. Уларни яна тартиб бўйича ва сон жиҳатдан биллиб бўлмайди. Ҳамма нарса бирор нарсага ўрнида ишлатилсагина тўғри келади.

*Қувват*¹⁰ суртмаси: алой, мирра, ликий ширасидан бир дирҳамдан, заъфарондан икки донақ олинади.

Бурун қонашида [ишлатиладиган] суртма: пўсти ажратилган ясмик, гулхайри, сандал, момисо шиёфи, пишитилган лой, камфора. Буларни мирта суви билан пешонага суртма қилинади.

Сакта (апоплексия) учун суртма: хардал ва кундуз кирини майдалаб, сиркага аралаштириб, суртилади.

*[Бўйин учун суртма]*¹¹: мастаки, кундур пўстлоғи, сарв ёнғоғи ва барги, мурр, арча бужури, анзирати гўштхўр елимидан баробар миқдорда олинади, елимни сиркада эритилади ва юқоридагилар билан аралаштирилади.

Уйқуни келтирувчи суртма: сутчўп уруги, мингдевона уруги, афюн, меҳригиё меваларидан олиб, қайнатилган кўкнор билан пешонага суртма қилинади. [Бу Аллоҳ таоло изни билан фойда қилади]¹².

ЎН БИРИНЧИ БОБ ЁҒЛАР

Ёғлар ҳам бошқа таркиблар сингарни баъзи дориларни бошқаларига қўшиш билан ясалади. [Бундан мақсад эса] уларнинг қувват ва сифатларини ошириш ёки уларни қўшиб, керакли мизожни пайдо қилишдир. Ёғлар дориларнинг қувватлари билан сув ва олов воситасида бирикадилар. Дориларни сувга солиб, уларнинг қувватлари сувга ўтгунича қайнатилади. Сўнг ўша қайнатма билан аралаштирилади ва сув бутунлай буғланиб, унинг қуввати ёғга ўтгунича қайнатилади ёки агар дорилар янги ва майин бўлса, уларни ёғга солинади ва офтобга қўйилади. Бунда уларнинг таркибидаги

75a намлик қувватни ёғга ўтказувчи восита бўлиб, // буғланиб кетгунича [офтобда] ушланади. Ёғларни яна уларга дорилар қувватини ҳаво воситасида ўтказиш билан ҳам таркиб қилинади. Бунинг учун ҳўл, хушбўй дорилар ёғли магизлар билан аралаштирилиб, теридан ясалган халтачаларга солинади. Халтачанинг огзини боғлаб, [ичидаги] қуригунича қолдирилади, кейин бу тадбир дориларни янгиллаб, қайтарилади ва дорининг қуввати ва хиди [ёғга] тўла ўтгунича такрорланади. Керак бўлганда магизни сиқиб, ёғи ажратиб олинади. Бу усул аввал айтиб ўтилган икки усулга қиёсланганда, анча заифдир. Бундай услуб ҳўл ва совук¹ мизожли ёғларни олиш учун тўғри келади. Улар: тозаланган кунжутдан олинган ёғ, пўсти ажратилган ширин бодом магизининг ёғи, тозаланган ковок уруғининг ёғи ва шу кабилардир.

Ҳўл совук бўлган хушбўй нарсаларга келсак, бинафша, нилуфар ва шу кабиларни олов ва қуёшнинг ҳароратидан ҳамда улардаги ҳўлликни чиқиб кетишидан сақлаш керак. Яна тезда ачиб, бузилишидан ҳам эҳтиёт бўлиш керак. Мағизлар ҳам айнийди. Бирок, бунинг учун ёғларнинг айнишига кетадиган вақтдан кўпроқ муддат керак, айниқса – ҳўл ёғларнинг.

Яна ёғлар дори жисмлари билан ҳам таркиб қилинади. Дориларни ёғлар билан таркиб қилишдан мақсад дориларнинг сифатларини сақлаб қолиш ва қувватларини латиф ташувчига (ёғларга) ўтказишдир. Улар (ёғлар) эса яхши эритувчи бўлиб, тери тешиқларига шимилиб, тери, асаб ва мия мизожига мосланадилар.

Бу жараён узок муддат давом этгани боис, аъзоларга ҳам узок вақт таъсир қилади, бу эса яхшидир.

Ёғларнинг қувватларини ошириш ва фойдаларини бирлаштириш учун мураккаб ёғлар аралаштирилади. Улар бир хил жинсли мураккаб ёғлар бўлиши керак, яъни таркиб қилинган бинафша, нилуфар, тол, пўсти ажратилган

75б ширин бодом ва кунжут, ок кўкнор, // семизўт уруғи, сутчўп уруғи, хиёрайн уруғлари, ковок уруғи ёғларини мизожни совутиш ва ҳўллаш учун ишлатилади. Нарғис, гулсафсар, ясмин ёғлари, канавчанинг хушбўй хили, сариқ шаббўй, темиртикан, бальзам ёғлари, аччиқ бодом, канақунжут, махсар, хардал, наша уруғи, туршак ва сақич дарахтининг уруғи, ёнғоқ, дармана ёғи, эрман, дафна, газাগўт, бўйимодарон ва бобуналарни киздириш, эритиш, латифлаштириш, қуритиш учун ишлатилади. Қизил гул ёғи, беҳи, хина², миртадан [тайёрланган ёғни] эса қувватни ошириш учун ишлатилади. Шулардан таркиб қилинган [ёғлар] иссиқ ва совуқ ёғлардан ясалганларга ўхшаш ёки булар билан қувватни оширувчи дориларни қўшиб, таркиб қилинганлар кабидир.

Етти хил мағиздан тайёрланган ёғ бодом, pista, кунжут, санавбар, ёнғоқ, ковок уруғи, пўсти ажратилган фундук [ёғлари аралашмаси бўлиб,] савдодан бўлган бош ва қулоқ оғриқлари, мохов ва меланхолияларда ишлатилади. Дориларнинг қувватини қайнатиш орқали [ўтказиб], таркиб қилинадиган ёғларга келсак, бунда совуқдан бўлган касалликларда фойда қилувчи иссиқ мизожли дориларни қайнатилади. Уларга куст, рум сумбули, малобатр, қора андиз, игир, қора чайир, арча бужури, ушна, цейлон долчини, туёқўт, занжабил, назлаўти, канавчанинг хушбўй хили, тўпалок, қалампирмунчок, мускат ёнғоғи, майъа елими, заъфарон ва шу кабилар қиради. Ёғларнинг қувватларини тадбирни такрорлаган ҳолда ошириш мумкин.

Терлашнинг олдини олувчи буриштирувчи дорилар билан қайнатишга келсак, улар мирта, қизил гул, беҳи, анор гули ва шу кабилардир.

76а [Ёғлар билан қайнатиладиган,] // сочни мустаҳкамлайдиган иссиқ ва совуқ мизожли дориларга эса мирта барги, омила, лола, сунбулсоч, сунбул, тўпалок, лавлаги уруғи, мози, Кобул ҳалиласи, газাগўт барги ва шу кабилар қиради. Қуёшда қиздириш билан таркиб қилинадиган дориларга келсак, уларнинг совуқ

мизожлилари: бинафша ёғи, нилуфар, тол, қизил гул, мирта, меҳригиё меваси, совук мизожли кўкатлар ва хушбўй гиёҳлардир. Иссиқ мизожли дорилар эса нарғис ёғи, гулсафсар, ясмин, райҳон, тоғ райҳони, тошчўп, сариқ шаббўй, наъматак, бобуна, дармана ва заъфарондир. Қаттик дорилар билан таркиб қилинадиган ёғлар учун қундуз кири, фарфиюн, заъфарон, мурр, занжабил, назлаўти, узун мурч ишлатилади. Улар иссиқ мизожли ёғларга солиб кўйилади ва фалаж, [мушакларнинг] заифлашиши, кўз хиралашиши, совукдан бўлган касалликлар учун ишлатилади. Шунингдек, яна анбар, мушк, заъфарон, ҳинд уди, долчин, мастаки, қалампирмунчок, табиий хушбўй нарсалардан олиб, тоза ёғда эритилади ва асосий аъзолар – бачадон ва таносил аъзоларининг совукдан бўлган касалликларида суртилади.

Қуст ёғи фалажга³ фойда қилади. [Таркиби]: кустдан бир уқия, узун мурч, назлаўти, фарфиюннинг ҳар биридан учдан бир уқиядан, қундуз киридан ярим уқия олиб, буларнинг ҳаммасини ярим ратл шаббўй ёки нарғис ёғида ивитиб, заифлашган аъзога суртилади.

Мажмуа деб номланувчи ёғ жамики совукдан бўлган касалликларда ишлатилади ва мўътадиллик билан таъсир қилиб, аъзоларда куруклик пайдо

766 қилмайди. [Таркиби]: шаббўй ёғи, ясмин ёғи, // сакич дарахтининг ёғи, гулсафсар ёғи, канақунжут ёғи, ўрик [данаги] ёғи; дафна дарахтининг ёғи, буларнинг барчасидан баробар микдорда олиб, уларнинг устига озгина қундуз кири ва бир оз мушклардан майдалаб солиб, биров қайнатиб, ишлатилади.

Хўл совук мизожли ёғ – иссиқдан бўлган бош оғриғи, *сарсом*⁴ ва мизожнинг қуриб кетишида ишлатилади. [Таркиби]: ковок уруғи, сутчўп уруғи, бод ринг ва таррак уруғининг мағизи, ширин бодом мағизи, оқ кўкнор уруғи, пўсти ажратилган кунжут, буларнинг ҳар биридан тенг микдорда олиб, ёғини чиқарилади ва бурунга томизиш ва суртиш учун ишлатилади. Унинг ярим дирҳамини бурунга томизиш жуда фойдалидир [яхши билгувчи Аллоҳ таоло изни билан]⁵.

ЎН ИККИНЧИ БОБ КЎЗ ДОРИЛАРИ

Кўз дориларига келсак, улар кўзга қўйиладиган кукун суртмалар ва шиёфлардан иборат. Уларнинг ичида совутадиған, сепиладиган ҳамда томизиладиған дорилар, боғлама ва суртмалар ҳам бор. Улардан боғланадиған ва суртма қилинадиған дорилар кўз шиша бошлаганида ва унга ғализ моддалар қўйилганда ишлатилади. Булар сутчўп, ковок гули, кўкнор, бинафша, қизил гул ёки ликий шираси, сандал, араб елими, момисо, арека пальмаси данаги, арман лойи, афюн ва шу кабилар бўлиб, оғрик кучайган вақтда ишлатилади. У ерни тозалаб, моддани [кўздан] узоқлаштириш ва оғрикни камайтириш учун ўша дорининг таркибига заъфарон ва алойдан ҳам қўшилади. Шунингдек, моддаларни енгил хайдаш учун куритилган кашнич, кашқарбеда, зиғир уруғи, қотган нонлардан қўшилади. Ғализ моддаларни

77a кучли таркатиш зарур бўлганда қайтарувчи дорилар оғрикни босмайди, // бу ҳолда дориларни шароб билан қўшиб, буг устидан қўйилади. Буг эса қайнатилган тоғ райҳони, қора анжир кабиларники бўлиб, айниқса, ҳаво совуқлашган ва инсон териси зичлашган вақтда ишлатилади. Шунингдек, булут, иссиқ сув, тухумнинг оқи, қизил гул суви кабилар билан касаллик бошланган вақтда компресс қилинади. Зарба тегишида эса тухум сариги, кашнич суви, қизил гул ёғи кабилар боғланади.

Кўздаги томирларнинг шишида ва бақакўзликда хандон писта пўсти, анор эти, ясмиқ, ликий шираси ва сачратқи [ишлатилади].

Томизиладиған дориларга келсак, улар кўз дорилари ичида энг мулойимларидан бўлиб, уларни кўз шишлари энди бошланган вақтда ва кўз яллиғланишида ишлатиш мақсадга мувофиқдир. [Уларни ишлатиш] оғир мил асбобларини ишлатишга ўхшамайди. Томчиларнинг енгиллиги туфайли улар кўз касалликларининг бошланишида қўлланади. Кўз яллиғланишининг бошланишида ишлатилувчи энг мулойим ва фойдали томизилувчи дори юмшоқ тухумнинг оқи бўлиб, у кўз мизожини мўътадиллаштириш, кўзни ювиш ва ундаги оғриқларни қолдириш учун ишлатилади. Ундан кейин зиғир уруғининг шираси, аёл сути билан аралаштирилган беҳи уруғининг шираси, сўнг таркатишда улардан ҳам кучлироқ бўлган нарса – пўстидан тозаланган арпа ва пўсти артилмаган

ширин беҳи, майдаланган *жашмизаж*¹ ва озгина анзарут солиб қайнатилган сувдир. Ундан кейин таркибида мулойим кўз дорилари эритилган томчи дорилар туради.

Кўздаги тошмаларни етилтиришда ишлатилувчи томзиладиган дориларга келсак, улар: канавча уруғининг шираси, зигир уруғи ва сутда ивтилган сариқ йўнғичқадир. Булар ишлатилиши энгил бўлган бошқа томзиладиган дорилардан кейин туради ва кўзда оғриқ бўлмаганда ишлатилади.

776 Сепиладиган дориларга келсак, улар // куритувчи бўлгани учун бурчакларининг яллиғланишида ишлатилади. Оқ анзиратгўштхўрни аёл сути билан сояда аралаштириб, ундан озгина олинади ва озгина крахмал, анзиратгўштхўр, “денгиз кўпиғи” ва шакар қўшилади ёки анзиратгўштхўр, момисо шиёфи, ликий шираси, заъфарон, алой, мурр, “денгиз кўпиғи” аралаштирилиб, тозалашга эҳтиёж бўлса, озми-кўпми иситилади. Лекин [дори] қандай тайёрланмасин, унинг асоси анзиратгўштхўр бўлади. У қўшиладиган дориларнинг ҳар бирининг нисбати уларнинг қуввати ва фойдасига қараб, ўндан бир ёки бешдан бир, ёки учдан бир миқдорда қўшилади. Яна унинг таркибига ҳарорат кучайган вақтида афюн ва кофурдан қўшиш мумкин. Мурр, алой ва заъфаронларнинг эса миқдори камайтиради.

Кўз кичимаси, ковоқларнинг оғирлашиши ва қалинлашишида эса сўнгги дориларни кучайтиради. Кўзни тозалаш учун эшак сути билан мураббо қилинган анзиратгўштхўрдан олинади. Кончўпни эса кўзни тозалаш билан бирга, ундаги кичималарни йўқотувчи махсус дорилардан бўлганлиги учун қўшилади, муррни эса тозаловчи қувватининг кўплиги учун ва ғализ хилтларни тарқатиш мақсадида қўшилади, у ўзидаги бириктириш ва ёпиштириш хусусияти туфайли кўз яра ва жароҳатларида ҳам фойдали. Заъфарондан эса юмшоқлиги ва эритиш хусусияти борлиги учун қўшилади, момисо шиёфи эса кўзни қувватлантириш ва сақлаш (қайтариш) хусусияти учун ишлатилади. Қуёшда қуритилган тухумнинг сариғидан эса латифлик билан эритиш ва бириктириш хусусиятига эга бўлгани учун, кўз кичимасида суртма қилинади. Унинг таъсири *қурутийнинг*² таъсири кабидир. Шунингдек, [кўз] кичималарида ишлатиладиган суртмаларни табиати ва таъсири ўзаро зид бўлган дорилардан ҳам [даволаш мақсадидан келиб чиқиб] таркиб қилинади, худди кўз

кичимасидаги каби. Фойдаси кўп ва кучли тозаловчи бўлгани учун анзиратгўштхўрдан кўпроқ қўшилади. Бу дорининг таъсирини кучайтириш учун мурр ва момиронларнинг ҳар биридан [анзиратгўштхўр вазнининг] саккиздан биричча қўшилади, чунки уларнинг таъсири

78а анзиратгўштхўрниқидан // кучли бўлгани ва уларнинг мураккаб дори таркибида мавжудлиги боис. Яна кончўл ва заъфаронлардан анзиратгўштхўрнинг ўндан биричча³ олинади. Чунки заъфароннинг фойдаси кам, кончўлдан эса умумий мақсад йўқ. Улар аъзоларни ислоҳ қилувчига ўхшайди, холос. Тухум саригининг мўътадил миқдорда олиниси эса ундаги фойданинг камлиги ва қувватининг заифлиги сабаблидир. Шу боис ундан анзиратгўштхўр вазнининг ярмича олинади.

Ўткир талқон дориларни кўздаги окликни кетказиш ва уни равшанлаштириш учун ишлатилади. Улар: сусмор тезаги, бурак, “денгиз кўпиғи”, садаф кули, марварид, дармана, олтин ва кумуш тўполлари, шодана, бургут қанотининг кули. Буларнинг барчасини игир суви, кончўп, қушларнинг қуритилган ўтқоплари билан аралаштирилади. Сўнг қуритиб, кукун қилинади. Кўз дориларининг барчаси кучлилиги ва заррачаларининг майдалиги билан хосдир. Бунга эса уларни чанг каби майдалаш билан зришилади. Бу эса кўзнинг ўта сезувчанлиги сабабли қилинади. Кукуннинг майинлиги сурманикига яқин бўлади. Яна уни шиёфлар каби қаттиқлиги учун иккинчи мартаба майдаланмайди.

Кўзга қўйиладиган марҳамларга келсак, улар сурмалар каби ишлатилади, фақат анор марҳами бундан мустасно. У томчи дори шаклида, асосан, кўздаги оғриқни босиш учун ишлатилади. Шунингдек, яна ўткир дорилардан қайтариш учун ҳам ишлатилади. Улар, масалан, бинафша гули, куйдирилган кашнич, крахмал, араб ва катиरो елимлари бўлиб, барчасини сирка билан қориб, яна олтин тўполи, анзиратгўштхўрнинг қуюлтирилган шираси, куйдирилган қалай, “денгиз кўпиғи” ва афюн қўшилади. У анор марҳами, заъфарон марҳами каби [таъсир қилади]. Агар ковокларнинг яллиғланиши, катаракта ва шу каби касалликларда ишлатиладиган кўзни соғайтирувчи, уни равшанлаштирувчи ўткир дорилар бўлса, 78 б // уларга кофур билан афюн қўшилмайди, чунки улар иссик мизожли сурмалардан фаркли, совуқ мизожли дорилардир.

Сурмалар. Уларнинг кўпчилиги кўзни қувватлантириш, равшанлаштириш ва жилолантириш учун ишлатилади. Кўзнинг ўзи аслида ҳўл мизожли аъзолардан бўлиб, унинг заифлашиши кўпчинча ўша ҳўлликдан келиб чиқади. Шунинг учун кўзни равшанлаштирувчи ва сихҳатини сақловчи дорилар курук мизожли сурмалар бўлиши керак.

Шиёфларга келсак, улар кўз касалликларида кўзни равшанлаштириш ва уни қувватлантириш учун ишлатилади. Улар турлича таркиб қилиниб, ҳар хил мақсадлар учун ишлатилади. Уларни суртмалар ва боғламалар каби ишлатилади. Гарчи кўз ўта сезувчан аъзо бўлиб, ўткир дориларни кўтара олмаса-да, лекин асабдан бўлган шабкўрликда, ғализ моддаларни латифлаштириш, хусусан, мустаҳкам ўрнашиб олган чикиндиларни бўшатишда кучсиз дорилар таъсир қилмайди. Дориларни кўзга бошқа аъзоларга кўйгандек ишлатиб бўлмайди. Боғлама ва суртмалар нисбатан мувофиқ келгани учун қўлланилади. Шунингдек, уларнинг таъсири давомли бўлгани ҳам рол ўйнайди. Сурмалар ва шиёфларни кучли қилиб тайёрлаш ва узоқ вақт ишлатиш мумкин. Шунда икки мақсадга эришилади, яъни кўз пардаси қаттиқлашувига ва кўзнинг маъданий дориларга сезувчанлигига. [Кўзга] ишлатилувчи дориларнинг кўпчилигини шулардан тайёрлаш керак, чунки [бу дориларни] сақлаш масаласи бор. Сурмалар ичида кўзни

79 а равшанлаштирувчи кучли дориларга тўтиё ва ёмғир суви билан ювилган // ва арпабодиён сувида ивитилган *исмид*⁴, самсақ суви, олтин тўполи, марказит, марварид, маржон, шодана, *русўхтаж*⁵, ювиб ивитилган денгиз қисқичбақаси, ҳинд малобатри, заъфарон, занжабил, мурч, узун мурч, кончўп, оқ мурч, “днгиз кўпиги”, ликий шираси, момисо, кофур, сарик ҳалила, темиртикан, андароний тузи, сунбул, ушна, алой ва унинг илдизи ҳамда шу кабилардир. Киприklarнинг ўсишига фойда қилувчи дориларга келсак, улар куйдирилган хурмо данаги, кундур тутуни, ҳинд сунбули, бальзам дарахтининг уруғи, ложувард тоши, куйдирилган дармана, куйдирилган кончўп, ақоқиё, қуритилган сиёҳ, пиёзнинг сиқиб олинган суви ва гандано кабилардир.

Кўздан ёш оқшини тўхтатувчи дорилар: тўтиё, сарик ҳалила қириндиси, алой, мурч, узун мурч, занжабил, ҳинд тузи, “денгиз кўпиги” кончўп, заъфарон, сурма, марказит, назлаўти, куйдирилган садаф, нушодир ва узум ғўрасининг суви кабилардир.

Юмшоқ шиёфлар кўрғошин упаси, араб елими, катиरो елими, олтин тўполи, анзиратгўштхўр қиёми, крахмал, “денгиз кўпиғи”, сусмор тезағи, момисо, заъфарон, кизил гул, кофур ва афюндан тайёрланади. Кучли шиёфлар эса зок, мурч, зангор, *дахнаж*⁶, шодана, *зарних*, нушодир, “денгиз кўпиғи”, бурак, каврак елими, *шанжарф*⁶, эрон каврағи, фарфиюн, Абу жаҳл

79 б тарвузининг эти, узун мурч, // занжабил, малобатр, [олтин] тўполи, ҳинд тузи, куйдирилган дармана, сусмор тезағи, қалдирғоч тезағи, олдиндан тайёрланган тухум пўчоғи ва аччиқ нарсалардир. Ўткир дорилардан юмшоқ [таъсирли] дориларни ажратиш керак эмас. Масалан, крахмал, қатиरो елими, араб елими, куйдирилган кўрғошин каби дорилар ўткирлигини камайтирадиган, иссиқлиги ва зараридан кўзни сакловчи миқдорда олинади. Уларнинг таъсирини сусайтириш, кечиктириш, истеъмол вақтини узайтириш эса кўзга куйилувчи моддалар туфайли пайдо бўладиган кучли огрикларда фойда беради.

Кўздаги яралар учун ишлатиладиган шиёфларга келсак, улар кўзни тозаловчи ва куйдирмасдан қуритувчи дорилардан тайёрланади. Чунки кўзлар жуда сезувчан бўлади. Яралар эса шиш ва кучли огрикқа сабаб бўлади. Шунинг учун тинчлантирувчи ва бириктирувчи дорилардан ишлатишга эҳтиёж тугилади. Уларга, яъни тозаловчи ва куйдирмай қуритувчи дориларга тўтиё, куйдирилган қалай, куйдирилган кўрғошин, олтин тўполи, дармана, шодана, ювилган марварид, сурма, сўндирилган ва сўндирилмаган кундур елими, анзиратгўштхўр қиёми ва бақам дарахти елими кабилар киради. Бошқа, яъни тинчлантирувчи ва елимловчи дориларга келсак, улар момисо, крахмал, катиरो елими, араб елими, кизил гул уруги, заъфарон, афюн, мингдевона ва меҳриғиё кабилардир. Табиблар [дори] таркиб қилишда яранинг ҳолати ва [чиққан] вақтини ҳисобга олишлари ва аста-секин, эҳтиёткорлик билан [иш тутишлари] керак. Энг яхшиси, мулойим

80 а шиёф билан ўткир шиёфларни // тенг миқдорда аралаштириш ёки ўткир дорилардан кўпроқ кўшиш керак. Шунингдек, яна шиёфларни кўз яллиғланиши ва кичималарининг бошланишида уларни тинчлантириш учун сут билан суюлтириб, ишлатилади. Уларнинг таркибини мўътадиллаштириш учун афюн ва кофурдан кўшилади. [Амал] охирида дори сувда эритилади. Бу эса унинг

зарарини кетказади, кучини кесиб, кўз яллиғланишининг колдикларини кетказиш учун латифлаштиради.

Кўз [кўтири] учун боғлама: тозаланган сачратки уруғидан иккита жойга боғланадиган дори тайёрлаб, уни гул ёғи билан бирга боғламага суртиб, кўйилади.

Бошқаси: пўсти ажратилган ясмиқ, татим, қизил гул, анор эти. Уларни аралаштириб, боғланади.

Қовоқларнинг яллиғланиши ва шишига қарши суртма: қизил гул, момисо шиёфи, ликий шираси, заъфарон ва алой илдизини тухум оқи билан аралаштириб, кўйилади.

Кўздаги яллиғланишларнинг барча турларида ишлатилувчи фойдали томизма: анзиратгўштхўрнинг оқидан икки дирҳам, ширин беҳининг уруғидан йигирма ҳабба⁹, заъфарондан ярим донақ, кончўпдан икки донақ, бугдой кишкидан йигирма ҳаба, сариқ йўнғичқадан беш ҳаба, кашничдан йигирма ҳаба, шакардан ярим дирҳам, катиродан бир донақ олиб, [буларни] тоза сув билан шиша идишда қайнатилади ва тиндириб, ишлатилади.

Кўзнинг қизиқлигига фойда қилувчи, унинг ҳароратини сўндирувчи дори: куйдирилган қалай (кўрғошин) дан беш дирҳам, марказит, араб елими, шодана ва марвариддан уч дирҳамдан, куйдирилган мисдан тўрт дирҳам, мушк ва кофурдан ярим донақдан олиб, кукун қилиб ишлатилади.

Кўзга оқ тушганида ишлатилувчи кукун дори: қисқичбақа қобиғи, олтин тўполи, “денгиз кўпиғи”, сусмор тезагининг ҳар биридан бир дирҳамдан олиб, ишлатилади.

Кофурдан тайёрланадиган оқ шиёф: куйдирилган кўрғошиндан уч дирҳам, катиरो ва араб елимларидан етти дирҳамдан, кумуш тўполидан беш дирҳам, анзиратгўштхўрдан худди шунча, крахмалдан етти дирҳам, сусмор тезагидан бир дирҳам, “денгиз кўпиғи”дан уч дирҳам¹⁰, кофурдан ярим дирҳамдан олинади.

Кўз ёшланишига қарши сурма: ҳинд тўтиёси ва тозаланган сариқ ҳалилани хом узум сувида майдаланади.

Бошқа хили: тўтиёдан ўн дирҳам, маржон, сариқ ҳалила ва алойнинг ҳар биридан икки дирҳамдан, мурч ва узун мурчлардан эса бир дирҳамдан олинади.

ЎН УЧИНЧИ БОБ МАРҲАМЛАР ВА КУКУН ДОРИЛАР¹

806 // Марҳамлар этларни ундирувчи, жароҳат, яралар ва чипқонларни битирувчи ва [ортиқча] этларни еювчи хусусиятларга эга. Эт ундирувчи дориларга келсак, улар яраларни қуритишдаги даражаларнинг барчасида куйдирмай, қуритади, тана ва аъзоларнинг ҳожатларига ва ўша ердаги яраларнинг ҳолатларига қараб қуритади. Улар яна [яраларни] тозаловчи ҳам бўлиб, бундайларга аристолохия, гулсафсар, кундур елими, алой, кумуш тўполи, тўтиё, бурчок, анзиратгўштхўр, қуритилган зифт, зарчава, куйдирилган қўргошин ва қалай упаси кабилар киради.

Богловчи ва бириктирувчи дориларда яна оқиб турган конни тўхтатиш хусусияти ҳам бор. *Бириктирувчи [дорилар]*: санавбар елими², гальбан елими мукл, мастаки, каврак елими, сакич дарахтининг елими, говшир, алой³, кундур елими ва мурр.

[Яраларни] битирувчи дориларга келсак, улар яралик этни қотиради ва мўътадиллик билан қуритади. Ярани битиришда шу даражада қуритадики, яранинг усти терининг сатҳи билан бир хил бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам уни “битирувчи” деб аталади. Мана шу икки иш (қуритиш ва битириш)ни бажарувчи дорилар энгил ёки кучли буриштирувчи дорилардир. Улар: анор гули, кизил гул ва унинг уруги, анор пўстлоғи, чучукмия барги, мози, аччик тош, куйдирилган сариқ зок, сурма, *зунжуфр*⁴, куйдирилган ва ювилган мис, алой, куйдирилган мис кабилардир.

Ортиқча этларни еювчи, эски яраларни қуритувчи дориларга зангор, нушодир, зарних, сўндирилмаган оҳак кабилар киради.

Агар марҳам сифатида буриштирмасдан қуритувчи дорилар, [масалан],

81a // куйдирилган қўргошин ва куйдирилган садафлар олинса, улар сепиб ишлатилади. Этларни еювчи ва эритувчи дорилар битирувчи дориларга айланиши мумкин. Агар уларни оз миқдордаги мум ва ёғ билан аралаштириб, марҳам қилинса, яраларни мўътадиллик билан қуритади. Мана шу дорилардан ҳар хил мақсадларда ишлатилувчи марҳамлар ҳам тайёрланади. Уларни тайёрлаш усули яранинг турига боғлиқдир. Аксарият ҳолларда яраларга барча хусусиятларга эга бўлган дорилар, яъни эт ундирувчи, бириктирувчи, битирувчи, тозаловчи, эритувчи

[дорилар] зарур бўлади. Марҳамларни маълум турдаги касалликларда уларнинг даражасига мувофиқ ҳолда, ҳожатга қараб ишлатилади. Шунингдек, яна мазкур дориларнинг таркибидаги битта содда дорининг ўзи иккита мақсадга тўғри келиши мумкин. Кўпчилик марҳамларнинг фойдаси ана шу сабабдандир. Агар қуруқ дорилар на кукун ҳолида ва на сепиладиган дори ҳолида яраларнинг устига ёпишмаса, уларнинг қуввати тери тешиклари ва ундан чуқурга ўтмаслиги мумкин. Бундай дорилар, хусусан, маъданий дорилар ёғлар билан марҳам қилиниб узоқроқ туриши учун боғламалар шаклида ишлатилади. Ёғлар [дори] кучи билан бирикиб, оғрикни камайтиради ва кучини кесади. Улар (боғламалар) қуритиб юбормайди ва қаттиқлик билан зарар қилмайди, худди уларни мушаклар, асаблар ва териларга мувофиқ келиб, ёпишиши ва майинлашиши учун сув билан аралаштириб ишлатилгани каби.

Марҳамларга ишлатиладиган ёғларга келсак, улар: зайтун ёғи, кунжут ёғи, мум, қизил гул, мирта, бинафша, нилуфар, шаббўй ёғлари, товуқ ва ўрдак чарвилари, мол болдир суюғи илиғи, туя ўркачи ёғи, сариёғ

816 кабилардир. Буларнинг барчаси // совутиш, хўллаш, буриштириш, иситиш учун ҳамда қаттиқликларни юмшатиш учун ишлатилади. Масалан, етилтирувчи дориларга сариқ йўнғичка, зигир уруғи, гулхайри, испағул ва мурр киради. Шунингдек, баъзи елимлар фақат яраларни қуритиш исталгандагина эритиб, ишлатилади. Ҳароратни сўндириш учун уларни сиркада эритилади. Яна уларнинг баъзисини яраларни қиздириш, эритиш, ювиш ва тозалаш учун шароб билан ишлатилади.

Куйдирилган қўрғошин иссиқлик ва совуқликни мўътадиллаштиради ҳамда бироз буриштириш ва қуритиш билан яраларни битиришда мувофиқ келгани учун кўпчилик битирувчи марҳамлар таркибига киради. Унинг фойдаси кўплиги ва қувватининг заифлиги учун кўп микдорда қўшилади.

Ажойиб таъсирли марҳам. Бу марҳам эт ундириш ва енгил ҳолдаги яраларни тузатиш учун ишлатилади. Сурма каби майдаланган куйдирилган қўрғошиндан бир уқия олиб, унинг устига уч уқия зайтун мойидан қуйилади ва яхшилаб аралашгунича пиширилади. Сўнг унинг устига майдаланган кундур,

анзиратгўштхўр, бақам елими, каллақанд, қуритилган зифтлардан икки дирҳамдан қўшилади ва қуюлгунича қайнатилади.

Этларни ўстирувчи марҳам. Ёз фаслида ва ҳаво иссиқлигида ишлатилади. [Тайёрлаш]: куйдирилган қўрғошиндан беш дирҳам олиб, сурма каби майдаланади, сўнгра уни эригунича ва юмшагунича сирка билан эзилади. Кейин унинг устига гул ёғидан қуюлгунича қўшилади. Сўнг шишгунича ва марҳамга айлангунича яна сирка ва ёғдан солинади. Кейин унга ўн беш дирҳам қўрғошин уласидан ва озгина кофур қўшилади.

Йирингли яраларни битирувчи, зарарли нарсалардан тозаловчи ва ўлик этларни еювчи марҳам: бир уқия зангор, анзиратгўштхўр ва ушшоқларнинг ҳар биридан ярим уқиядан олиб, барчасини сиркада майдалаб, асал билан
82a қориб, // истеъмол қилинади. *Бошқа хили:* тозаланган анзиратгўштхўрни майдалаб, худди шунча асал билан қорилади.

Сепиладиган дориларга келсак, улар етилган ва юмшоқ яраларни битиришда марҳамларга нисбатан уч ҳисса кўпроқ таъсирга эгадирлар. Бундай яраларда бошқа беркитувчи ва ёпиштирувчи воситаларга эҳтиёж сезилмайди. [Бу дорилар]: алой, бақам елими, акоқиё, кундур пўстлоғи, сандарак елими, қахрабо, *хоразм тоши*⁵, анзиратгўштхўр, мурр, *жародат ал – одам*⁶. санавбар дарахтининг қуритилган пўстлоғи, дуб ёнғоғининг елими ва шу кабилардан тайёрланади. Аммо йиринглаган, оғриғи кучли хўл яраларни қуритишда кундур талқони, куйдирилган қўрғошин, анор гули, куйдирилган папирус, ҳина, қуритилган кашнич, кунор дарахтининг пўстлоғи, қуритилган ва куйдирилган ковок пўстлоғи, дуб ёнғоғининг пўстлоғи, чучукмия барги, гулсафсар илдизи, аристолохия, “денгиз кўпиғи”, анор пўстлоғи, укроп, мози, арпа уни ва бўтқаси, полақизғалдоқ ва шу кабилар ишлатилади.

Чириган, ўлик этларни куйдириб ва доғлаб, кетказувчи дорилар ўткир доғловчи воситалар бўлиб, улар зок, зангор, нушодир, зарних, оҳақ, ишқор, ушнон, ўлдирилган ва қурук ҳайдалган симоб, аччиқтош ҳамда кучли қуритувчи ва буриштирувчи дорилардан темир тўполи, куйдирилган мис ва мис кукуни, мози, жилвиртош, куйдирилган акоқиё ва шу кабилардир. Уларни ишлатганда соғлом этнинг устига тушиб қолишидан эҳтиёт бўлиш керак. Шунингдек, яна уларнинг зарари, ачиштириши ва

оғрикларини камайтириш учун улардан кейин ёғ суртиш керак. Булар икки нарсага, яъни
826 ёмон этнинг ейилишига ва соғлом гўштнинг унишига олиб // келади.

Сепиладиган дори: кундур елими, анзиратгўштхўр, мурри маккий, бақам дарахти елимидан тенг миқдорда олиб, тайёрланади. Бу таркиб “тўрт дори” номи билан машҳурдир.

Сепиладиган қуритувчи дори: куйдирилган кўрғошин, чучукмия барги, ҳалила пўстлоғи ва мозидан бир қисмдан, анор пўстлоғи ва зарчавадан ярим қисмдан олинади.

Этларни еювчи сепиладиган дори: куйдирилган сарик зок, мози, зангор, анзиратгўштхўрлардан бир хил вазнда олинади. [Аллоҳ азза ва жалланинг изни билан шифо бўлади]⁷.

ЎН ТЎРТТИНЧИ БОБ ТИШ ДОРИЛАРИ

Модомики тишлар кучли даражадаги қурук мизожли аъзолардан экан, уларнинг соғломлиги ҳам мизожнинг қуруклиги билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар оғиз бўшлиғида таом ва ичимликларнинг ҳўллиги ичида туради. Улар ёқимсиз ҳидларни ташқаридан нафас орқали киришига ҳамда меъдадан оғизга хилтларнинг ёқимсиз ҳидларини ва овқатларнинг кўтарилишига тўсқинлик қилади. Уларнинг саломатлигини эса тиш [дорилари] ёрдамида сақланади. Улар қурук дорилар бўлиб, уларни майдалаб, тишларнинг устига ҳўлликлардан тозалаш учун сепилади. У дорилар тишларга ёпишиб, маҳкамланадилар. Кейин эса уларни (тишларни) иссиқлик сабабли қуритадилар.

Тишларни тозалайдиган дорилар билан ишқаланса, улар йирингдан ва чирклардан тозаланади. Бундай дорилар марварид, маржон, шом шишаси, “денгиз кўпиги”, *масҳақуние*¹, асал билан куйдирилган туз, тозаловчи яшил лой, *финак*², ишқор, аристолохия, садаф кули, куйдирилган бурак, куйдирилган уд ва шу кабилардан тайёрланади.

Қуритувчи ва буриштирувчи дорилар тишларга ва уларнинг илдизларига сепилганда, тишларнинг милкларга яқин жойини ўраб

турган нарсаларни ҳаракатлантиради ва бўшаштиради ҳамда [тишларни] ҳимоя қилади.

Совуқда милкларда қизиллик ва ҳарорат бўлмаганда кийикнинг

83 а куйдирилган шохи, тўпалоқ, юлғун бужури, ҳинд малобатри³, // дуб ёнгоғи пўчоғи, арча бужури. анор гули, сунбул, аччиқтош, қорачайир, мози, цейлон долчини, қизил гул, уд, ақокиё, гулсафсар, назла ўти, мушк, мастаки ва қалампирмунчоқдан олинади. Милкларнинг иссиқлик сабабидан заифлашишида, қизиллиги ва шишларида ҳамда қонашида табошир, қизил гул уруги, татим, “ер олати”, араб акацияси, сандал, тоқ гули, арча ёнгоғи, камфора, қуритилган кашнич, тозаланган ясмиқ, нордон анор пўсти, юлғун бужури, ҳалила, балила, омила, ақокиё, анор гули, муҳр лойи, ёввойи ясмиқ талқони ва шу қабилар ишлатилади. Буларнинг ҳар биридан эҳтиёжга кўра, ана ўша мақсадларнинг барчасини қувват ва таъсирда бирлаштирган мураккаб дорилар ясалади.

Тишларни тозаловчи ва ундаги касалликларни кетказувчи дори: шом шишаси ва жилвиртошдан тенг миқдорда олиб, юмшоқ кукун ҳолига келгунича майдаланади; шу [дори] билан тиш ва милкларни ишқаланади.

Бошқа хил: “денгиз кўпиги”, куйдирилган туз⁴, сопол, садаф кули, куйдирилган арпа, қамиш илдизининг кули, юмалоқ аристолохиялардан баробар миқдорда олинади.

Милк ва тишларни мустаҳкам қилувчи дори: кийикнинг куйдирилган шохи, куйдирилган андароний тузи, сариқ ҳалила ва қизил гуллардан бир қисмдан, анор гулидан ярим қисм олинади.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ ТОМОҚ ЧАЙИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Томоқ чайиладиган дорилар бошдаги гализ хилларни латифлаштиради ва уларнинг огиз орқали ўтишини секинлаштиради. Шунингдек, оқиб ўтиш йўлларида моддаларнинг гализлашиб, уларнинг торайтиришига тўсқинлик қилади. Бундан ташқари, томоқдаги шишларни қайтариш учун ҳам ишлатилади.

Ғализ хилтларни латифлаштириб, уларни миядан туширувчи дорилар иссиқ ва ўткир дорилар бўлиб,

836 // уларни назла ўти, занжабил, каклигўт, тоғ майизи, игир, ҳардал, ялпиз, ковул илдизининг пўстлоғи, гулсафсар, бурак мурчлар, самсақ, тошчўп, асал сувиға аралаштирилган иёраж ёки муррий, ёки шакар, асал, ёхуд денгиз пиёзи (шуларнинг бири)дан тайёрланган сиканжубиндан ясалади. Назлаларнинг оқишиға қарши ишлатиладиган дориларға келсак, улар сувда қайнатилган барча буриштирувчи совуқ мизожли дорилар бўлиб, улар билан томок чайилади. Булар: қизил гул, анор гули, шом жингаги, ясмиқ, мирта уруғи, кўкнор ва шу кабилардир.

Томоқдаги шишларни қайтарувчи ва иссиқдан бўлган шишларнинг бошланишида ишлатилувчи дориларға шамоллашни қайтарувчи ҳўл совуқ мизожли ўтларнинг суви киради. Улар итузум, сутчўп, кашнич, сачратқи ва шу кабилардир. Шунингдек, совуқ мизожли мевалардан шом тутти, нордон анор, татим ва шу кабиларнинг суви ишлатилади. Совуқ мизожли *луоблардан*¹, зиғир уруғи, баргизуб, райхон, беҳи уруғи ва шу кабиларнинг луоблари олинади. Буриштирувчи совуқ мизожли дори қайнатмалари эса анор гули, қизил гул, ақоқиё, юлғун бужури, қуритилган кашнич ва шу кабилардан тайёрланади.

Аммо касаллик бошлангандан кейин уни тарқатишға эҳтиёж тушганда, иссиқ мизожли доривор ўтлар қайнатмалари ишлатилади. Улар: петрушка, карам, арпабодиён, зарпечак ва шу кабилардир. Иссиқ мизожли мева қайнатмаларидан эса анжир, майиз, хиёршанбар, жилон жийда ва шу кабилардан фойдаланилади.

Иссиқ мизожли дори қайнатмаларига келсак, улар: чучукмия илдизи, гулсафсар, гулхайри, арпабодиён ва қуст илдизлари қайнатмаларидир.

Томоқдаги шишларни етилтирувчи дориларға сутда ивитилган хамиртуруш, кунжут ёғидаги анжир ёки карам сувидаги *майбухтаж*² арпа суви қўшилган ва қўшилмаган хиёршанбар пўсти киради.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ МУРАББОЛАР

84a // *Мураббо* деган сўзнинг маъноси бу ерда баъзи меваларни сақлаш демакдир. Масалан, ҳалила, омила, лимон, олма, беҳи ва шу кабиларни, яна баъзи гулларни ҳам, масалан, қизил гул, бинафша, нилуфар, яна гуллари кўп бўлган дарахтлардан беҳи дарахтининг гули ва шу кабиларни. Баъзи ўсимликларнинг илдизларидан, масалан, занжабил, [игир]¹, *шақоқул*², сабзи, шолғом ва шу кабилардан ҳам юмшоқлиги ва ҳўллиги сақланган ҳолатда мурабболар тайёрланади. Уларни асалга солиб тайёрлаш керак, чунки уларнинг таркибларидаги ҳўл моддалар ўзгаришсиз ва бузилишсиз сақланади. Шу билан бирга, у (асал) латифлик ва сингувчанлик бериб, [мураббони] бемор табиатига мувофиқлаштиради. Мева [мурабболарини] эса улардаги аччиқлик³ ва кучли унсурларни ивйтиш ва қайнатиш орқали чиқариб ташлаб тайёрланади, сўнгра уларни кўммайдиган миқдорда асал солинади ва идишнинг оғзини ёпиб, қуёшга қўйилади.

Дарахт гуллари ва оддий гулларга келсак, уларнинг барчаси гуллаб, гул косачалари бутунлай очилгандан кейин териб олинади ва уларнинг ҳар бир ратлига тўрт ратлдан асал солиб, худди аввалги ҳолдагидек қуёшга қўйилади. Асал ўрнига шакарқамнш сувини ёки янтоқшакар киёми, ёки майдаланган каллақандни қўшиб, қуёшга қўйилади, иссиқ мизожли беморлар истеъмол қила оладиган ҳолатда, ҳожатга қараб олинади.

Ўсимликларнинг илдизлари ҳам дарахт гуллари каби қайнатилиб, қайтадан ювилади, бўлакчаларга кесиб, мевалар ҳолатидаги миқдорда асал билан аралаштирилади. Шунингдек, [мурабболарни] зирворлардан: заъфарон, қалампирмунчоқ, долчин, кардамон ва шу кабилардан ҳам уларни майдалаб, тайёрлаш мумкин.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ БУРУНГА ЮБОРИЛАДИГАН, [АКСИРТИРАДИГАН]¹, ТУТАТИЛАДИГАН ВА ҲИДЛАНАДИГАН ДОРИЛАР

84b // Булар шундай дориларки, уларни бурун йўллари орқали истеъмол қилинади. Бурунга юбориладиган дорилар томизиладиган иссиқ ва қуруқ дорилар бўлиб, мияда қолиб кетган балғамли чиқиндиларни чиқариб ташлаш, бошдаги тикилмаларни очиш,

совуқ мизожли касалликлардан: тутканок, фалаж, юз фалажи, совуқдан бўлган бош оғриғи ва шу кабиларда бош мизожини иситиш учун бурунга юборилади. У дорилар: кундуз қири, нушодир, турбит, седана, исирик, алой, мурр, говшир, бурак, каклигўт, мурч турлари, ангуза, каврак елими, фарфиюн, мушк, назлаўти, ҳинд тузи, ясмиқ, чўл газагўтининг елими, қушлар ва бошқаларнинг ўти, туя сийдиги, пиёз суви, тоғ райҳони, газагўт, лавлаги, сирка, аччиқ бодом ёғи, наргис, гулсафсар ва шу кабилардир.

Хўл совуқ мизожли бурун дорилари миянинг мизожини совутади ва хўллайди шу билан бирга қуруқ иссиқдан бўлган касалликларни даволайди. Бу касалликларга иссиқдан бўлган бош оғриғи, сарсом ва шу кабилар киради. Дорилардан сутчўп, сачратки, итузум сувлари, бодринг ва қовоқ суви, бинафша ва нилуфар ёғлари, ковоқ уругининг ёғи, қизил гул ёғи, афюн, кофур, табошир ва шу кабилар [ишлатилади].

Аксиртирадиган дориларга келсак, улар бурун катакларига пуфлаш орқали юборилади. Бунда тикилмаларни очиб, у ердан совуқдан бўлган чиқиндиларни чиқариб ташлайди. Бу дорилар ўткир бўлиб, улар етмак,

85 а *артанисо*², седана, бурак, кундуз қири, // фарфиюн, аристолохия, бальзам дарахти уруги, назлаўти, мушк, туянинг қуритилган сийдиги, мурчлар, газагўти, каклигўт, тоғ майизи, харбак, хардал, алой³, самсақ, нушодир, занжабил ва ўтлар (сафро).

Тутатиладиган дориларга келсак, улар хўл ёки қуруқ мизожли бўлишлари мумкин. Хўл иссиқ тутатиладиган дорилар бурун катакларини очиш ва ундаги моддаларни латифлаштириш учун ишлатилади. Улар: тоғ райҳони, тошчўп, дармана, бўйимодарон, қашқарбеда, бобуна, эрман, арпабодиён, тоғ ялпизи, зуфо, укроп, газагўт, каклигўт, карам ва шу кабилардир. Мазкур дорилар яна эшитиш йўлларидаги тикилмаларни очиб, қулоқ чиркларини тозалашда ва буруннинг хидга сезувчанлигини созлашда ҳам ишлатилади. Уларни идишга солиб қайнатилади ва идиш оғзини бурун ва қулоққа тўғриланади ёки дори тўғридан-тўғри қуйилиши ҳам мумкин. Дорининг таркибига ҳожатга қараб туз ёки сирка қўшса ҳам бўлади. Тутатиладиган дорини шароб ва мураббо билан аралаштириб, қиздирилган тегирмон тошининг устига сепиб ишлатиш ҳам мумкин.

Хўл совуқ мизожли дорилар уйқусизликда, уни қизиб кетиш ва қуриб қолишдан мизожини совутиш ва хўллаш билан ҳимоя қилади. У дорилар бинафша, нилуфар, хўл кашнич, сутчўп, ёввойи гулхайри, семизўт, тол барги, бодринг⁴, ковоқ барги ва пўстлоғи, кўкнор ва унинг пўстлоғи, қизил гул, райҳон меваси, гулхамишабахор, баргизуб, гулхайри, майдаланган арпа ва шу кабилар бўлиб, уларни пишириб, устига сут, бинафша ёғи ва шу каби ёғлардан қуйилади ва [шу аралашма ичига] қиздирилган тошлардан солинади ва бош қизиб кетмайдиган узокликдаги масофадан унинг тутуни ҳидланади. Лекин тутатқилар илик ҳолатда бўлиши керак. Қиздирилган тошлар яхши туташаи учун ўша тутатқиларга сирка қўшилади ва устига энгашилади.

Ҳидланадиган қуруқ мизожли дориларга келсак, улар тутатиладиган

856 воситалар бўлиб, бош ва мияни қувватлантирадилар. // Булар: мушк, кофур, уд, сандал, куст, анбар ва сукк кабилардир.

Аммо иссиқдан бўлган тумов ва назлани тўхтатишда сиркада ивитиб, сўнг қуритилган тоза кепак, арпа ва боқила⁵ талқони, ок сандал, қизил гул, бинафша, юлғун меваси, кофур, каллақанд кабилардан ишлатилади.

Совуқдан бўлган тумов ва назлани тўхтатишда эса кундур, қуритилган майъа елими, куст, тўпалоқ, уд, сандарак елими, қоғоз, анбар ва шу кабилар ишлатилади.

Хўллиги кўп бўлган йўталда эса олтингугурт, куст, гальбан елими, мурр, цейлон долчини, заъфарон, *кабоба*⁶, аристолохия, кундур ва қизил зарнихларни най орқали оғизга юборилади.

Бола туғилиши қийинлашганида ва йўлдошни туширишда ишлатиладиган тутатқи дориларга келсак, улар говшир, олтингугурт, мурр, гальбан елими, буканинг ўти бўлиб, бачадонга най орқали юборилади.

Ҳидланадиган дориларга келсак, уларнинг иссиқ мизожлилари миянинг совуқ мизожини мўътадиллаштириш учун ишлатилади. Уларга хушбўй нарсалардан ясмин, наргис, наъматак ва шу кабилар киради. Латиф ҳидли дорилардан мушк, анбар, заъфарон ва шу кабилар, ўтлардан дармана, бўйимодарон, тошчўп, каклигўт ва шу кабилар, мевалардан эса лимон ва *норанж*⁷, тарвуз, ўт бўлмаган дорилардан эса кундуз кири, майъа елими, майдалаб, сирка билан ковурилган седана ва шу кабилардир.

Яна улардан совуқ мизожлилари ҳам бўлиб, мия ҳароратини босиш учун ишлатилади. Уларга хушбўй гиёҳлардан мирта, бинафша, нилуфар ва шу кабилар киради. Ўткир хидлилардан сандал, кофур, қизил гул ва шу

86a кабилар, // ўтлар ва дорилардан кашнич, мингдемона, афюн, меҳригиё, кофур ва шу кабилар, мевалардан эса беҳи, олма ва шу кабилардир. Булар эҳтиёжга қараб, алоҳида-алоҳида ёки ўз синфлари ва жинсларига мувофиқ таркиб қилиб, ишлатилади.

Иссиқдан бўлган бош оғригида бурунга тортиладиган дори: бинафша ёғи, нилуфар, ковоқ уруғи, тол барғи, аёл сути, сутчўп шираси ва сачратқидан тенг миқдорда олинади.

Фалаж, инсулт, юз фалажида ишлатилувчи аксиртирадиган дори: етмак, седана, фарфиюн, мурч, қундуз қири, аристолохия, бальзам дарахти меваси, мушк, назлаўти, бурак. Булардан баробар вазнда олиб, майдалаб, бурунга пуркалади.

Совуқдан бўлган бош оғригида буғланадиган дори: тоғ райҳони, ялпиз, бобуна, қашқарбеда, бўйимодарон, укроп, дармана, тошчўп, тарвуз. Буларнинг устига эгилиб, буғи хидланади.

Иссиқдан бўлган бош оғригида буғланадиган дори: бинафша, нилуфар, гулхайри пояси, пўстидан тозаланиб, майдаланган арпа ва ковоқ пўстлоқларини пишириб, тоғорага солинади ва унинг устига бинафша ёғидан қўшиб, устига энгашиб, хидланади.

Совуқдан бўлган тумов учун тутатқи: у буруннинг кўп оқишини тўхтатади. [Таркиби]: қуст, кундур, сандарак елими, алой, канд, седана, зира, каклигўт, буларнинг ҳар биридан ярим дирхамдан олиб, майдалаб, нўхат катталигида юмалоқлаб, тутатилади.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ КУЙИЛАДИГАН ДОРИЛАР

Куйиладиган дорилар иссиқ ёки совуқ мизожли ҳидли дориларни сувда қайнатиб ва тиндириб, тайёрланади ва бошнинг устидан куйилади. Улар маълум бир касалликларда ишлатилади. Уларнинг буғи ва таркибида эриган

86b дорилар мяннинг // қуввати ва фаоллигини саклаш учун буриштирувчи ва хушбўй дорилардан бўлмаслиги керак. Уларнинг таркибидаги тери тешикларига тезда сингиб кетадиган латиф [яъни

учувчи] моддалар сақланиб қолиши учун у дорилар оғзи мустаҳкам беркитилган шиша идишда пиширилади. [Сингиш] жиҳатидан қўйиладиган дорилар бошқаларидан афзалроқдир. У дориларнинг таркибига иссиқлик ва қуруқлик кўпайиб кетганида тинчлантирувчи дорилардан: кўкнор барги пўсти, меҳриғиё, сутчўп ва унинг уруги, кашнич, итузум меваси, мингдевона кабилардан қўшиш мумкин. Агар оғрик жуда кучли бўлса, уларга иссиқ мизожли тинчлантирувчи дорилардан шеролчин, укроп, заъфарон, майъа елими ва шу кабилар қўшилади. Агар кучли оғрик совуқлик билан бўлса, уларнинг таркибига шиллиғи кўп бўлган ўсимликлардан гулхайри, кунжут барги, ёввойи гулхайри, семизўт кабилардан қўшилади. Уруғлардан эса испағул, канавча, баргизуб уруғлари иссиқлик кўпайиб кетганида ишлатилади. Оғриқларни тинчлантириш учун яна ёғлардан ва сутлардан ҳам қўйилади. Лекин шу дорилардан кейин бошни яхшилаб ювиб, терини тозалаш керак. Бошни тозалайдиган нарсалар эса лавлағи суви, кепак суви, гулхайри ва шу кабилардир. Улар хароратнинг мияга зарар етказиши, тешиқларини беркитишига тўсқинлик қилади ва иссиқлик билан бугларни ундан (миядан) қайтаради. Кейин эса хавф яна ортиб, аҳвол оғирлашиши мумкин. Фалокат яна қайталайди.

Летаргия ва совуқдан бўлган бош оғриғида фойда қилувчи дори: бобуна, укроп, тошчўп, ялпиз, тоғ райҳонидан олиб, қайнатиб, тиндириб, бошдан қўйилади.

Мизожни ҳўлловчи ва ухлатувчи дори: бинафша, нилуфар, гулхайри илдизи, сутчўп барги, тол барги, қовок пўстлоғи - булардан бир ховучдан

87a олинади. Оқ кўкнор баргидан¹, // гулхайри баргидан бир боғ, сабистон олхўрисидан бир ховуч, қизил гул ва итузум баргларидан бир ховучдан олиб қайнатиб, тингандан сўнг ишлатилади.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ СОЧ ДОРИЛАРИ

Соч дорилари орасида ўстирувчилари бўлиб, улар сочни ўсишига тўсқинлик қилувчи сабабларга мувофиқ ҳолда ҳар хил турларга бўлинадилар. Улардан тулки касаллиғида ишлатилувчи дорилар ҳамда тери тешиқларини очиб, ғализ хилтларни

латифлаштириб эритувчи, саримсоқ пиёз каби суртма дорилар билан бошни ишқаланади ва хардал, тоғ газাগўтининг елими, олтингугурт, фурбиюн, куйдирилган фундук, куйдирилган дармана, бурак, газাগўт, харбақ, зарних, сичқон тезаги, аристолохия, “денгиз кўлиги”, қамиш кули, куйдирилган аччиқ бодом, назлаути, бўйимодарон кули кабилардан мураккаб дори ясалади. Тулки касаллигини ҳисобга олиб, аввал зайтун ёғи ва шу кабилар, кейин сирка суртилади. Аста-секинлик билан заиф ҳолатдан кучли ҳолатга ўтилади.

Яна тўкилгандан қолган сочларни сақловчи ва соч илдизларига озука берувчи дорилар ҳам бўлиб, улар тутиб туриш, иситиш, юмшатиш, ёглаш ва ёпиштириш хусусиятларига эга. Булар: мирта, сарв ва унинг уруғи¹, ладан, мурр, *озоддарахт*², кунжут барги, қовок барги, Қобул ҳалиласи, сунбулсоч, зингр пояси, наша ўсимлигининг барги, *ширамлаж*³, лола, сунбул, мастаки, лавлаги уруғи ва суви, акокиё, мози, санавбар дарахти пўстлоғининг кули, гулхайри уруғи ва илдизи, ширалар ва ёғлар. Бу дорилар миянинг иссиқ ёки совуқ мизожига мувофиқ ҳолда ва бош аъзоларининг ҳўллиги ёки қуруқлигига қараб, бошга суртилади ёки чапилади.

876 // У дориларни ишлатишда сочни ўстиришга тўсқинлик қиладиган нарсаларнинг мизожига тескари мизожли соч дориларидан кераклиларини танлаш ҳамда бош ва миянинг мизожини аниқлашга асосланилади. Агар у дорилар бош аъзоларининг мизожларига зид бўлса, уларни мўътадиллаштириш керак бўлади. Бунинг учун эса сочни ўстирувчи дорилардан бошқа дориларни ҳам ишлатиш мумкин. Яна мизожни мўътадиллаштириб, сочни химоя қиладиган, илдизларини мустаҳкамлайдиган озиклантирувчи дорилар ҳам бор.

Соч дориларидан яна сочни қорайтирадиган дорилар ҳам бўлиб, улар бошни шилмайди; сочларнинг томирларига борадиган озукаларни сақлайди. Бу [дорилар] қувватлантирувчи ва кучли буриштирувчи турдаги барча ёғлар бўлиб, уларга мирта ёғи, омила, гулсафсар, наргис, куст, рум сумбули, бон дарахтининг ёғи, лола, Абу жаҳл тарвузидан олинган ёғ, седана ва хардал кабиларнинг ёғлари киради. Яна сочни дагаллаштирувчи ва қора рангни қабул қилишга тайёрловчи иссиқ дорилар ҳам бор. Улар: ладан, сунбул, калампирмунчок, укроп ва унинг суви, ёнғоқ пўстлоғи, омила,

мирта, куйдирилган мис, темир чирки, лола, сарик йўнғичка, мози, тўпалок, куст, малобатр, заъфарон, лавлаги уруғи, сунбулсоч, петрушка уруғи, акоқиё, санавбар дарахти пўстлоғининг кули кабилардир.

Кучли қорайтирувчиларга келсак, улар ҳам бўййди, ҳам даволайди.

88а Буларга зок, мози, оҳак, куйдирилган кўрғошин, хина, ўсма киради. // Бундай дориларни таркиб қилиш ва бир-бирларига бўлган нисбатларини билишга келсак, улар соч ва жунларни бўййидиган дориларники кабидир. Аёлларга эса хина ва *хатрнинг*⁴ ўзигина етади, уларни сочнинг ҳолатига қараб ишлатадилар. Баъзилар хинанинг ўзи билан кифояланадилар. Улардан яна ўсманинг ўзи билан бўййидиганлари ҳам бор. Айримлари эса уларнинг иккисини (хина ва ўсмани) аралаштириб, бирга ёки алоҳида, кетма-кетига ишлатадилар.

Сочни бўййидиган яхши дори билан китоб ўз ниҳоясига етади: мози, Кошғардан келтирилган қизил зок, бўлакланган нушодирларнинг ҳар биридан бир истордан, омила пўстлоғи ва мис тўполининг ҳар биридан беш истордан, катиरो елимидан ярим истор олинади. Мозини янги челаққа солиб, иссиқ кулнинг устига кўйилади, челақнинг усти [кигиз] билан ёпилади ва иссиқлик яхши ўтиб, [мози] ковурилиши учун ҳар соатда уларни силкитиб турилади. Сўнгра уни (мозини) кигизга солиб, ўралади ва у сўниши учун оёқ билан тепилиб, босилади. Кейин мозини чиқариб олиб, майдаланади. Буларнинг барчаси яхшилаб аралаштирилгач, заъфарон майдаланадиган тегирмонда майин қилиб майдаланади. Сўнг уларни иссиқ сувга солиб, совумасидан олдин тезлик билан бошга суртилади ва қуригунича кутилади. Агар зарур бўлса, [тадбир] яна такрорланади. Қачонки мози яхши қорайтирмаса, унинг ўрнига бузғундни⁵ ишлатса ҳам бўлади, у *фустук*⁶ дарахтининг мевасидир. Аллоҳ билгувчидир⁷. Аллоҳнинг ёрдами ва чиройли тавфиқи ила “Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари” номи билан шуҳрат қозонган китоб сешанба кунини аср вақтида, сафар ойининг иккинчи кунини ўз ниҳоясига етди. Аллоҳ таъолонинг заиф бандаси бўлмиш Фаррух Ширбод Шох қўли билан ёзилди, у табиби фаранги бўлиб, раҳимдиллиларнинг раҳмлиги бўлган Аллоҳ таоло унинг гуноҳларини икки дунёда ҳам кечирсин.

ИЗОҲЛАР [Мукаддима]

1. Салом шаҳри – Бағдод.
2. *Жолинус* – Гален (129-200) – қадимги Рим табиби, мусулмон муаллифлари орасида жуда машҳур бўлган.
3. Ўрта асрларда кимё, тиб кабинилар *санъат* деб юритилган.
4. Аник муддат, яъни ой ёки йиллиги ёзилмаган.
5. *Қарободин* – мураккаб дориларни тайёрлашга бағишланган асар – “Фармакопея”.
6. Бу ерда аъзонинг муҳимлиги назарда тутилган. Зеро, шарк табобатида аъзолар функциясига қараб бир неча турларга, шу жумладан *шарафли* аъзоларга ҳам бўлинган.
7. *Қирутий* – юнонча *кэротэнинг* арабийлаштирилган шакли; мум ва ёгдан тайёрланадиган суртмани англатган. Диоскорид, I: 19; Levey: 172.
8. 2275–нусхада йўқ.
9. 2275–нусхадан қўшилди (676–варақ).
10. 7225–нусханинг 41а–варағи бўш қолдирилган.

Биринчи боб

1. *Ғизолик* – озуқалик.
2. Бу ерда қўл ва оёқлар назарда тутилган.
3. *Сиканжубин*–бир ҳисса сирка ва икки ҳисса асалдан қайнатиб тайёрланадиган ичимлик.
4. Қизил шакар–тозаланмаган шакар; унинг ранги таркибидаги турли аралашмалар ҳисобидандир. Levey: 174.
5. *Хиёрайн*–“икки хил бодринг”. Бу бодринг билан қовун чатишмаси бўлиб, асосан, уруғи ишлатилган, ватани–Эрон. Levey: 173.
6. *Дирҳам* – оғирлик ўлчови–2,975 г. Ибн Сино, II: 770.
7. *Ғофит* – *Agrimonia Eupatoria L.* ёки *Eupatorium cannabinum L.* Ибн Сино, II: № 803.
8. *Ратл* ёки *ритл* – оғирлик ўлчови – 340 г. Ибн Сино, II: 770; ёки 449, 28 г. Баранов: 302.
9. *Ғақд* –панжангушт, яъни *Vitex agnus castus L.* Беруний: № 181 (7).
10. *Лакк* – *Ficus* ўсимликларининг айрим турларидан баъзи хашаротларнинг таъсири натижасида чиқадаган смола. Ибн Сино II, № 384.
11. *Мушкитаромашиъ*–кийиғўт – *Origanum dictamnus L.* Ибн Сино, II: № 413.

12. *Ушна* – дуб, санавбар, ёнғоқ ва шу каби дарахтларнинг танасини қоплаб ўсадиган лишайниклар, хусусан, *Usnea articulata* Ach. Ибн Сино, II: №11.
13. Қуюлтирилган шира – бирор меванинг сиқиб олинган сувини ҳажмининг ¼ қолғунича қайнатиб тайёрланган қиём. Ибн Сино, V: 106; 7225 – нусха хошияси (456–варақ).
14. *Ос уруғи* – мирта ўсимлиги, яъни *Myrtus communis* L. уруғи. Ибн Сино, II: №4.
15. *Табошир* – бамбук ўсимлигининг бўгин ораликларига кристалл ҳолида йигиладиган модда. Ибн Сино, II: № 301.
16. *Махтум* лойи – муҳр лойи – *Terra sigillata*. Антик даврдан яхши маълум бўлган дори. Унинг совутувчи ва елимловчи хусусиятидан фойдаланишган. Ибн Сино, II: 311.
17. Ушбу матн 2275–нусхадан қўшилди (686–69а–варақлар).
18. *Уқия*–огирлик ўлчови–29, 75 г. Ибн Сино, II: 770.
19. Петрушка, арпабодён, гулхайри ва ковул илдизлари. Levey: 67.
20. *Истор*–огирлик ўлчови–17,0 г. Ибн Сино, II: 770.
21. *Жуланжубин* – форсча *жуланжубин* сўзининг арабчалаштирилган шакли бўлиб, лугавий маъноси –гул асал. Тайёрлаш усули: қизил атиргулнинг гулбарглари косачасидан ажратилиб, тоғорада қўл билан эзилади ва устига кўпиги олинган асалдан майин қилиб қориш мумкин бўлган миқдорда қўшилади. Шундан сўнг уни шиша ёки сопол идишга солиб, қирк кун офтобга қўйилади. Эрталаб ва кечқурун аралаштириб турилади, керак бўлса, яна асал қўшилади. Кейин олиб қўйиб, олти ойдан кейин истеъмол қилинади. Ибн Сино, V: 119, 256.
22. *Осмонжубий* гулсафсари – ҳаво ранг гулсафсар. *Iris florentina* L. Ибн Сино, II: №492.
23. *Сабистон*–олхўрининг бир тури – *Cordia туха* L. Беруний: №526.
24. 2275–нусха ва И: ўн истор.
25. *Тамр ҳиндий* –“ҳинд хурмоси”–тамаринд. *Tamarindus indica* L. мевасининг эти шу ном билан юритилади. Беруний: №633 (2); Ибн Сино, II: №721.
26. *Кофур* – камфара, *Cinnamomum camphora* Nees дарахтидан олинадиган кристалл ҳолидаги рангсиз ва ўзига хос ҳидга эга бўлган модда. Унинг номи санскрит тилидаги *каптура* сўзидан ясалган. Беруний: №871 (1).
27. 2275–нусхадан қўшилди (696–варақ).
28. 2275–нусхадан қўшилди (696–варақ).

Иккинчи боб

1. *Жазмозаж* – юлгун, яъни *Tamarix gallica L.* бужури. Форс тилидаги *газмозагинг* арабчалаштирилган шакли. Беруний: №273 (2).
2. 2275–нусахадан кўшилди (70а–варақ).
3. *Ширхишт* – форсча *шир-и хушк* (курук сут)дан ясалган. *Salix rosmarinifolia L.* толининг шираси. Беруний: №933 (18); Ибн Сино, II: №702.
4. Сано, қизил гул, ширхишт, тамрхиндий ва гул шароби.
5. *Маъжун ан-нажоҳ* – *нажоҳ* сўзининг луғавий маъноси муваффақият, ютук, омад бўлиб, бу ерда яхши ёрдам берувчи маъжун шундай сифатланган.
6. И.: “икки баробар миқдорда” Levey: 72.
7. *Маъжун ал-хубс* – “чирк маъжуни”.
8. *Фанжануш* форсча *панжанушинг* арабийлаштирилган шакли; “беш ичимлик” маъносини беради.
9. *Муфарриҳот* –хурсанд килувчи, яъни юракка фойдали дорилар.
10. *Кайфият* – бу ерда дорининг хоссалари назарда тутилган.
11. *Жавҳар* – бу ерда ўзак модда назарда тутилган.
12. *Куланж* – колит, яъни йўғон ичакнинг яллиғланиши.
13. И. да “юз дирхам асал”– йўқ. Levey: 74.
14. *Донақ* – оғирлик ўлчови – 0, 495 г. Ибн Сино, II: 770.
15. *Тассуж* – оғирлик бирлиги – 0, 18 г. Ибн Сино, II: 770.
16. *Бузайдон* – форсча *бузидон* – *Orchis morio L.* Бу ўсимликнинг, асосан, илдизи ишлатилган. Ибн Сино, II: №102.
17. *Моҳизаҳра* – “балик заҳари” – *Anapitga paniculata Colebr.* Ибн Сино, II: №436.
18. *Жулжулон* – кунжут – *Sesamum orientale L.* Беруний: №264.
19. Сурги, сийдикни ҳайдовчи ва оғрикни колдирувчи дорилар. 7225–нусаха хошиясида (51а–варақ).
20. *Рум жантиёнаси* – *Gentiana asclepeadea L.* Levey: 193 (156).
21. *Фор* – дафна, лавр дарахти – *Laurus nobisis L.* Ибн Сино, №179, 802; II Levey: 193 (157).
22. *Ҳил* – кичик қоқила – *Elettaria cardomomum White.* Ибн Сино, II: №610.
23. *Катта қоқила* – *Atomum meleguete Rosc.* Ибн Сино, II: №610.
24. *Хавлинжон* – *Alpinia galanga Willd.* илдизи. Ибн Сино, II: № 759.
25. *Басбоса* – мускат ёнгоғи лўсти. Ибн Сино, II: №121.
26. *Кабоба* – *Piper cubeba L.* Ибн Сино, II: № 345.
27. *Салиха* – Цейлон долчини. Ибн Сино, II: № 517.

28. *Созаж* – малобатр - *Cinnamomum citriodorum* Thwait. нинг барглари. Ибн Сино, II: № 479.
29. *Қирфа* – долчин турларидан бири. Levey: 194 (169); Ибн Сино, II: №612.
30. *Нормушк* – “мушк анори” – *Mesua ferrea* L. дарахти. Levey: 195 (170); Беруний: №1034.
31. *Фаланжамушк* – форсча *паланг-и мушк* – “қоплон мушки”дан арабийлаштирилган; тукли райҳон – *Ocimum basilicum* L. ёки *Ocimum pilosum* W. ни англатади. Беруний: №792; Ибн Сино, II: №563.
32. *Сақамуниё* – *Convolvulus scammonia* L. ўсимлигининг шираси. Ибн Сино, II: № 497.
33. *Бурақ* ёки *баурақ* – карбонат ва/ёки борат тузларининг аралашмасидан иборат маъданий модда. Levey: 195 (175), Беруний: № 184.
34. Бу ерда калла қанддан тайёрланган киём бўлиши мумкин.
35. *Ҳузий ал-қабир*–мураккаб дори номи бўлиб, *ҳузий сўзи* остида ҳузистонлик табиблар назарда тутилган, яъни улар тайёрлаган катта дори.
36. *Ҳузий ал-сагир*–ҳузистонликларнинг кичик мураккаб дориси.
37. Ушбу парча 2275–нусхадан қўшилди (716–варақ).

Учинчи боб

1. *Подзаҳр* – тарёк, антидот, яъни заҳарга қарши дори.
2. *Муқл* – дум дарахти, яъни *Palmae* оиласига мансуб *Hurphaene thebaica* Mart. нинг елими, унинг илмий номи *Commiphora Mukul* Engl. Ибн Сино, II: № 408.
3. *Катиро* – *қасиро* шакли ҳам учрайди. Бу катод дарахти – *Astragalus tragacantha* L. нинг елими. Ибн Сино, II: № 348.
4. *Фориқун*–“дарахт пўкаги” – *Polyporus officinalis* Fries. Ибн Сино, II: № 801.
5. *Антоқий*–сақамуниёнинг бир хили: Антиох сақамуниёси. Levey: 196 (194)
6. *Иёраж фикро*–алой асосида тайёрланган мураккаб таркибли сурги. Асосан бош аъзолари ва мияни тозалаш учун ишлатилган. Қумрий: 137, 157 (6); Ибн Сино, V: 243.
7. 2275–нусхадан қўшилди (716–варақ).
8. *Ҳаббун-нит*–*Protocoe ledearucea* Jacq. ўсимлиги уруғи. Ибн Сино, II: № 242.

9. *Сукк* – ромик номли мураккаб дори ва мушкдан тайёрланидиган хушбўй модда. *Ромик* таркиби: мози шираси, анор пўсти, хом хурмо, заъфарон ва б. Ибн Сино, II: № 483, 669.
10. *Удний* – алой. Levey: 197 (207).
11. *Ҳермес Hermes Trismegistus* – “уч карра улуғ Ҳермес” – сирли илмларнинг, шу жумладан ал-кимё ва тибнинг афсонавий худоси. Илк марта унинг номи III асрга тегишли папирусларда зикр қилинади. Levey: 198 (212); Беруний: 107.
12. *Руфус* – Рим империясининг Галендан кейинги йирик табиби; Траян ҳукмронлиги даврида (83-117) Рим ва Мисрда яшаган. Беруний: 70.
13. *Шеър таржимаси* берилмади. И.да “Уларнинг асарлари кўрқоқлик туфайли муаллифларидан кейин қолди. Ҳалокат уларга етиши мумкин эди, лекин улар (асарлар)га ҳали ҳам амал қилинмоқда”. Бу парчанинг муаллифи сифатида араб шоири Абу-т-Тайиб Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Мутанаббий (915-965) кўрсатилган. Levey: 87, 198 (214), Беруний: 906.
14. *Луғозиё иёражси* – кўп таркибли иёраж бўлиб, унинг антик давр табиблари томонидан ихтиро қилинган бир неча турлари мавжуд. Ибн Сино, V: 67-68.
15. *Асорун* – ёввойи нордин ҳам дейилади – *Asarum europaeum* L. Ибн Сино, II: №8.

Тўртинчи боб

1. *Шитараж* – бақа жўхориси, сассик тол – *Lepidium latifolium* L. Ибн Сино, II: № 691.
2. *Анисун* – Рум арпабодийи – *Anisum vulgare* Gaertn. уруги. Ибн Сино, II: №2.
3. *Сардоруж* – форс тилидаги *сардорунинг* арабча шакли. Қурук кукун дори бўлиб, бош учун мўлжалланган дориларни пиширишда қўшилади. Деххудо, 1993, 8-жилд: 11977.
4. 2275 – нусхадан қўшилди (74а – варақ).
5. *Хайрбавао* – иккита ўсимлик: кичик қоқила – *Атомит герепс* *Sonnerat* ва катта қоқила – *Атомит мелекуета* *Rose* ни ифодалайди. Ибн Сино, II №782.
6. *Ширхушт* – форсча *шир-и хушк* – “қурук сут”нинг арабий шакли. *Salix rosmarinifolia* L. толининг маннаси (шираси). Беруний: №933 (18).
7. *Нефт тузи* – Ибн Сино “Тиб қонунлари”да уни қуйидагича таърифлайди: “Яна қора, нефтли туз ҳам бор. Унинг қоралиги ундаги нефтлилик сабабдир. Агар қора тузни нефть моддаси учиб

кетгунча тутатилса, у ок туз каби тоза бўлиб қолади”. Ибн Сино, II: № 440.

8. *Мажорийлар* – турли аъзоларга озиқ моддалар ва чикиндилар оқиб борадиган йўллар. Қумрий: 131.
9. 2275–нусха ва И.дан қўшилди.

Бешинчи боб

1. *Фарозишлар* хошиядан қўшилди; 2275–нусхада йўқ; бирлиги *фарзижа* – фаржга кўтариладиган дори. Ибн Сино, V: 171, 266.
2. *Бухтаж* – кунжут ёғи деган тахмин бор. Levey: 204 (267).
3. И. да: совукдан. Levey: 96.
4. *Муррий* –Халдея табиблари ясаган мураккаб дори. Унинг энг яхшиси ёзда арпа унидан, чўлялпиз, туз, укроп, петрушка уруги, долчин ва мурч аралаштириб, 40 кун ачитиб, тайёрланади. Унинг балиқ ва гўштдан тайёрланадиган хиллари борлиги ҳам қайд этилган. Ибн Сино, II: № 445.
5. 2275–нусхада: *сиканжубин* (75а–варақ).
6. *Баллут* –дуб ёнгоғи.
7. И. да: бинафша. Levey: 100.
8. Бу ерда дорининг матога ўраб, қайнатилгани назарда тутилган.
9. Баст – Ҳирот билан Сижистон орасидаги шаҳар. Levey: 213 (310).
10. И. да: майдаланган бинафша. Levey: 100.
11. *Фурзажа* –дори шимдирилган бир бўлак жун ёки латтани фаржга кўтариш. Ибн Сино, V: 221. 273.
12. *Риҳбин* – зардобнинг бир тури. Levey: 212 (315).
13. *Нотиф* –холванинг бир тури; шакар ёки асални сувда эритиб, паст оловда уриб пишириш билан тайёрланади. Ибн Сино, V: 201, 270; Levey: 213 (316).
14. *Артанисо* –*Syclamen europaeum* L. Ибн Сино, II: № 533.
15. *Дзарра* – донли ўсимлик – *Sorghum vulgare* Pers. Levey: 213 (323).
16. *Қанбил* – *Mallotus philippinensis* Muell меваси устида пайдо бўладиган кизил рангли кукун модда. Ибн Сино, II: № 624.

Олтинчи боб

1. *Сармақ* - “Рум исмалоғи” – *Atriplex hortensis* L. Ибн Сино, II: № 509.
2. *Духн ал-ҳилл* – кунжут ёғи.
3. *Кишк* – оқланган бугдой ёки арпа. Ибн Сино, V: 214, 272.
4. *Кавомих* –унинг бир неча тури бўлиб, асосини арпа унидан тайёрланган, ферментатив ишловдан ўтган кулчалар ташкил

килади. *Кавомих* тайёрлаш учун мазкур кулчалар устидан сут куйиб, офтобга куйилади. Жараён бир неча кун қайтарилгандан сўнг, тайёр бўлган массага ҳожатга қараб турли доривор ўсимликлардан қўшилади. Қумрий: 136.

5. 2275–нусхадан қўшилди (776–варақ).
6. *Исфидбож* - гўштдан, хусусан, эчки гўшtidан тайёрланадиган таом. Ибн Сино, V: 84, 85.
7. *Зирбож* –сирка ва қалампирмунчок қўшиб, гўштдан тайёрланадиган таом. Ибн Сино, V: 66, 242.
8. Рикоф кустирувчи ёнгоқ тури –*Trichilia emetica Vahl.*, син. *Elkaia uetemenensis Forsk.* Беруний: № 469.
9. И.: савдони. Levey: 109.

Саккизинчи боб

1. *Хафақон* –юрак уриш ритмининг бузилиши. Қумрий: 125.
2. *Шаъир* –арпа дони –0,059 г. Ибн Сино, II: 771.
3. *Қийрот* –огирлик ўлчови – 0,236 г. Ибн Сино, II: 771.
4. *Сунбул ат-тибб* –нордин –*Nardostachus jatamansi D.C.* Ибн Сино, II: №451.
5. Вазн ўлчови кўрсатилмаган.
6. Ҳисрим – узум ғўраси; 2275 – нусхада унинг ўрнига зирк берилган (796 варақ).
7. 2275–нусхада: “семизўт уруги ва шу кабилар” (796–варақ).
8. *Казмозак* - ар. *казмозаж* – юлгун бужури, яъни *Tamarix articulata Vahl.*, син. *T.gallica L.*нинг меваси. Беруний: №899; Ибн Сино: №148.
9. *Шодана* – ар. *шозанаж* , син. *хажар ад-дам* - қон тоши, яъни табобатда қонни тўхтатувчи восита сифатида фойдаланилган. Асосий темир рудаларидан бири – гематит минералидир (Fe_2O_3). Розий: 207, 215 (30).
10. *Таросис* - «ер олати» - *Synopodium coccineum L.* Ибн Сино, II: №305.
11. И. ва 2275–нусхада: мирта қиёми (80а–варақ); Levey: 121.

Тўккизинчи боб

1. *Қамойиҳ* –бирлиги *қамҳа* –кап отиладиган майда, қурук дориларни англатади. Levey: 221 (386).
2. И. дан қўшилди. Levey: 123.
3. *Мақлиёсо талқони* –Таркибига қовурилган индов уруги (мақлиёсо) қўшилган талқон дори шундай аталган. Ибн Сино, V: 98, 246 (4).
4. 2275–нусхадан қўшилди (80б–варақ).

Ўнинчи боб

1. *Фуфал* – арска пальмаси – *Areca catechu* L.нинг данаги. Ибн Сино, II: № 566.
2. *Момисо* – *Glaucium corniculatum* Curt. Ибн Сино, II: № 425.
3. 2275–нусхада бу таркиб жигар шиши учун ёзилган (81а–варақ).
4. *Ханозир* – ширинча; ёнгоқ катталигида бўлиб, кўпинча бўйин, қўлтик ва бут орасида чиқади. Қумрий: 128.
5. *Рамик* – *оромангиз*, *ором дору* ҳам дейилади; Учинчи бобнинг 9-изоҳига қаранг.
6. *Ҳабб ул-мулук* – *моҳудона* – *Euphorbia lathyris* L. Ибн Сино, II: № 429.
7. *Мугос* – *Glossostemon Bruguieri* Desf. ўсимлигининг илдизи. Ибн Сино, II: № 411.
8. *Буш* – *буш дарбандий* ҳам дейилади. Бу Арманистондан келтириладиган шиёф дори, яъни момисо ширасининг қуйкасидан тайёрланадиган шамча дори. Ибн Сино, II: № 135.
9. *Тафсиё* – *тофсиё*, *софсиё*, *янтун* шакллари ҳам учрайди. Бу тоғ газарғити, яъни *Thapsia garganica* L. нинг елиמידир, Ибн Сино, II: №№ 334, 733, 746.
10. И. да: темиратки суртмаси. Матн мазмунига кўра, шундай берилиши тўғри бўлса керак.
11. 2275–нусхадан кўшилди (81б–варақ).
12. 2275–нусхадан кўшилди (81б–варақ).

Ўн биринчи боб

1. 2275–нусхада: иссиқ (82а–варақ).
2. 2275 – нусхада: бодринг (82а–варақ).
3. И.: тутқаноқда. Levey: 135.
4. *Сарсом* – менингит. Қумрий: 122.
5. 2275–нусхадан кўшилди (82б–варақ).

Ўн иккинчи боб

1. *Жашмизаж* – форс тилидаги *чаשמизак*дан арабийлаштирилган; *Cassia absus* L.нинг уруглари. Беруний: № 255 (10).
2. *Қурутий* – елим билан ёғ аралашмаси. Levey: 231 (450).
3. И. да миқдор кўрсатилмаган.
4. *Исмид* – сурма метали – *Stibium* (S b) Ибн Сино, II: №18.
5. *Русухтаж* – форс тилидаги *руй* (мис) ва *сухта* (қуйган) сўзларидан ясалган бўлиб, мис оксиди – CuO ни англатади. Каримов – Розий: 132 (75).

6. *Даҳнаж* – малахит минерали – $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$ Каримов – Розий: 143 (216).
7. *Зарних* –реальгар – As_2S_2 ва аурипигмент - As_2S_3 аралашмаси. Кўпинча уларнинг ҳар бирини алоҳида, рангини кўрсатиб, зикр қилинади, яъни қизил *зарних* – аурипигмент ва сариқ *зарних* – реальгар. Каримов – Розий: 119 (29).
8. *Шанжарф* - форсча *шангарф* – киноварь, яъни симоб сульфиди (HgS). Беруний: №506 (1).
9. *Ҳабба* – оғирлик ўлчови – 0,059 г. Ибн Сино, II: 771.
10. *И.*: 7 дирҳам. Levey : 144.

Ўн учинчи боб

1. 2275–нусхада “кукун дорилар” йўқ (856–варақ).
2. 7225–нусхада *ротинаж* (сананбар елими) *розиёнаж* (арпабодиён) шаклида берилган (806–варақ).
3. *И.да* алой йўқ. Levey: 145.
4. *Зунжурф* - киноварь. Ўн иккинчи бобнинг 8–изоҳига қаранг.
5. *Хоразм тоши* -аникланмади.
6. *Жародат ал-одам* - аникланмади. *И.да* “чўчка териси” деб берилган Levey: 148.
7. 2275–нусхадан қўшилди (856–варақ).

Ўн тўртинчи боб

1. *Масҳақуниё* - шипасозликдаги чиқинди маҳсулот – кальций силикати (CaSiO_3). Розий: 215 (32).
2. *Финак* –жилвиртош. Беруний: № 806.
3. 7225–нусхада: ҳинд шоданажи. Бу кўчирувчининг хатоси бўлса керак (826–варақ).
4. 2275–нусхада йўқ (86а–варақ).

Ўн бешинчи боб

1. *Луоб* - ўсимликнинг шилликсимон шираси. Баранов: 722.
2. *Майбухтаж* форсча *май-и тухтанин*г арабчалаштирилган шакли; “пиширилган шароб”, яъни *мусаллас* –ҳажмининг тўртдан бири колгунича қайнатилган узум суви. Беруний: № 266 (4).

Ўн олтинчи боб

1. 2275–нусхадан қўшилди (866–варақ).
2. *Шақоқул* – ёввойи сабзи – *Malabaila sekakul* Russ. Ибн Сино, II: № 697.
3. 7225–нусхада: иссиқлик (84а–варақ).

Ўн еттинчи боб

1. 2275–нусха (87а–варақ) ва И.дан қўшилди. Levey: 157.
2. *Артанисо* – *Syclamen europaeum* L. ўсимлиги. Ибн Сино, II: № 533.
3. 7225–нусхада яна каклигўт (*саътар*) қайтарилган (85а–варақ)
4. 7225–нусхада: хина (85а–варақ).
5. 2275–нусха (87б–варақ) ва И.дан қўшилди. Levey: 159.
6. *Кабоба* – *Piper cubeba* L. Ибн Сино, II: № 345.
7. *Норанж* – аччиқ апельсин – *Citrus aurantium var. Amara* L. дарахти меваси. Беруний: № 1040.

Ўн саккизинчи боб

1. 2275–нусхада: ок кўкнор баргидан, арпа бўткасидан бир ховуч... (88 а – варақ).

Ўн тўққизинчи боб

1. 2275–нусхада йўқ.
2. *Озоддарахт* – *Melia azedarach* L. дарахти. Ибн Сино, II, № 33.
3. *Ширамлаж* – судта ивитилган омила, яъни *Phyllanthus emblica* L. меваси. Беруний: № 91.
4. *Хатр* – индиго ўсимлиги – *Indigofera tinctoria* L. ёки *Isatis tinctoria* L.нинг барглари. Levey: 243 (544).
5. *Бузғунд* – бузғунча – писта дарахтининг пуч меваси. Беруний: № 175 (4).
6. *Фустуқ* – писта дарахти – *Pistacia vera* L. Ибн Сино, II: №589.
7. 2275–нусхада: Унинг (тибнинг) хақиқий сирларига Аллоҳ ўзи бошловчидир. Табибларнинг шайхи Нажибуддин Самаркандий каламига мансуб “Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари” китоби тамомига етди (89а–варақ).

МУНДАРИЖА

Нажибuddin ас-Самарқандий ва унинг “Усул ат-тарокиб” асари	
1 Шарҳ доришунослик китоблари: содда доридан мураккабгача.....	3
2 Муаллиф ҳақида.....	8
3 “Усул ат-тарокиб ал-адавийа” ва унинг қўлғизмалари.....	9
4 “Усул ат-тарокиб ал-адавийа” даги доришунослик масалалари....	10
Библиографик қисқартмалар рўйхати.....	14
Мураккаб дориларни тайерлаш усуллари.....	16
[Муқаддима].....	16
БИРИНЧИ БОБ. Шарбатлар ва қуюлтирилган ширалар.....	22
ИККИНЧИ БОБ. Жувориш ва маъжунлар.....	28
УЧИНЧИ БОБ. Сурги хаблари ва иёражлар.....	36
ТЎРТИНЧИ БОБ. Қайнатма ва дамламалар.....	41
БЕШИНЧИ БОБ. Хукналар, шиёфлар ва фарозижлар.....	47
ОЛТИНЧИ БОБ. Қустирувчи дорилар.....	53
ЕТТИНЧИ БОБ. Яланадиган дорилар.....	54
САККИЗИНЧИ БОБ. Қурс (кулча) дорилар.....	56
ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Талқон дорилар ва қамойихлар.....	61
ЎНИНЧИ БОБ. Боғламалар, суртмалар ва компресслар.....	63
ЎН БИРИНЧИ БОБ. Ёғлар.....	67
ЎН ИККИНЧИ БОБ. Қўз дорилари.....	70
ЎН УЧИНЧИ БОБ. Марҳамлар ва қукун дорилар.....	76
ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ. Тиш дорилари.....	79
ЎН БЕШИНЧИ БОБ. Томоқ чайиладиган дорилар.....	80
ЎН ОЛТИНЧИ БОБ. Мурабболар.....	82
ЎН ЕТТИНЧИ БОБ. Бурунга юбориладиган, аксиртирадиган, тутатиладиган ва ҳидланадиган дорилар.....	82
ЎН САККИЗИНЧИ БОБ. Қуйиладиган дорилар.....	85
ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Соч дорилари.....	86
ИЗОҲЛАР.....	89

Нажибуддин ас-Самарқандий

**Усул ат-тарокиб
ал-адавия**

(Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари)

Муҳаррир:

Акрам ДЕҲҚОН

Техник муҳаррир:

Файзулло АЗИЗОВ

Дизайнер:

Асқар ЁҚУБЖОНОВ

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АІ № 230. 2012 йил 16 ноябрь

Теришга 2013 йил 02 октябрда берилди.

Босишга 2013 йил 22 январда рухсат этилди.

Бичими: 60x84¹ /16 «Virtec Times» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

6.5 шарт. б.т. 5.2 ҳисоб нашр. таб.

Адади 1000 нусха. 08-сон буюртма.

«Muharrir nashriyoti» матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru